

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

Sept - 2015

Issue - I

Volume - IV

ISSN No. 2394-8426

Managing Editor

Dr. Prakash N. Somalkar

Principal, Gurukul Mahavidhyalaya, Nanda.
At. Nanda, Tah. Korpana, Dist. Chandrapur.

Pin - 442917

Mob. No.: +91 94 22 13 7816

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte

At. Dattapur, Post. Ghatnandur,
Tah. Ambajogai, Dist. Beed.

Pin - 431519

Mob. No.: +91 92 73 75 9904

Email ID's

info@gurukuljournal.com

Website

<http://gurukuljournal.com/>

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	“Feminine Perspectives in Rabindranath Tagore’s Writing”	Kamalakar Madhukar Tidke	1 - 5
2	भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने आणि उपाययोजना – एक समीक्षण	डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	6 - 9
3	मोहोळ : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. हिराजी बनपूरकर	10 - 18
4	आकाशवाणी माध्यमातील मराठीकरिता व्यावसायिक संधी	डॉ.मीनाक्षी दरणे	19 - 22
5	जल व्यवस्थापनाकरिता जलसाक्षरता	डॉ. बैजु प्रकाश सोमलकर	23 - 26
6	अंबाजोगाई तालुक्यातील प्राथमिक स्तरावरील शालेय व्यवस्थापन समितीची कार्य – एक अभ्यास	डॉ. अंधारे एस. जी. गित्ते त्रिबंक गोविंद	27 - 29
7	दोन तेजस्वी तारका : बहिणाबाई आणि बहिणाबाई	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	30 - 38
8	जनसंचार माध्यमों मे हिंदी का अनुप्रयोग	शारदा साहेबराव शेळके	39 - 43
9	नव्यायुगातील अधिकोषणाचे स्वरूप	प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे	44 - 50
10	सुरेश भटांची वैशिष्ट्यपूर्ण कविता	डॉ. हिराजी बनपूरकर	51 - 57
11	Effective Learning Through Computer Aided Instructional Approach	Mr Mohan Hanumantrao Gitte	58 - 61
12	4G Technology : A Review and Analysis	Er. Rekha Vyankatrao Phad (Gitte)	62 - 64
13	हरित बँक व्यवसाय	प्रा. शितल नरसिंग पुरी	65 - 68

“Feminine Perspectives in Rabindranath Tagore’s Writing”

Kamalakar Madhukar Tidke
Ph.D Scholar
Dr. B. A. M. University, Aurangabad.

Abstract:

Rabindranath Tagore is a well known poet, playwright and a storywriter. He is the first Indian Nobel Laureate for his the finest anthology which is read all over the world and is praised a lot for its’ spiritual and devotional quality is ‘Gitanjali’. He was born in a very custom oriented society. Yet by virtue of his upbringing he developed in himself a liberal feminist mindset. Not exactly like a ‘Feminist’ in the strict sense of the term what he did was to give a dominant voice to many of his heroines in his works. Within the purview of the family structure, the female protagonists often rebelled against the male dominance, hegemonic patriarchal structure of the society. The present paper focuses on the feminine perspectives in the writing of Tagore.

Introduction:

The present paper focuses on the writing of Tagore through feminine perspectives. Rabindranath Tagore who was born in a very traditional and rigidly custom-oriented society in its outlook towards woman, was very much influenced by his “sisters”(Deb 26-40)and elder brother and it was largely for the illuminating impact of Kadambari Devi that Rabindranath’s wayward genius could reach a stage of fruitfulness even when he was still in his adolescent period. In London when Rabindranath came to reside in Dr Scott’s family his “earlier observations on English society and in particular the role and ways of its women, which had been mixed with not a little irony and caustic comment, now underwent a change and he began genuinely to admire the charm as well as the strength of character of women brought up in a free society”.(Kripalani 41)This admiration, freely expressed in his letters, ensued a debate about woman-liberation with the editor of Bharati and the way Rabindranath argued the case for freedom of the women bears testimony to his liberal feminist stand on the question.

Feminism is, of course, a heterogeneous concept that refers to political, cultural and economic movements aimed at establishing greater rights, legal protection for women, and / or women’s liberation. It is also concerned with the representation of women in literature and with the changing of women’s position in society by freeing her from restraint and developing an identity away from the aristocratic patriarchal social structure. Simone de Beauvoir writes, “the first time we see a woman take up her pen in defense of her sex” (de Beauvoir 105) was

Christine de Pizan, who wrote *Epitre au Dieu d'Amour* (Epistle to the God of Love) in the fifteenth century and thereafter it developed in three waves – first, in the 19th and early 20th centuries, second in the 1960's and 70's and third from 1990's to the present. The idea of third world feminism criticizes western feminism on the ground that it is ethnocentric and does not take into account the unique experience of women from third world countries or the existence of feminism indigenous to third world countries.

That Rabindranath Tagore's feminism is unique of its kind, not exactly like Western or 'First World' feminism and also very much different from 'Third World' feminism is exemplified by his excellent lyrical drama *Chitrangada*, (translated as *Chitra*) its original source being the *Mahabharat*. Princess Chitra who had been brought up as a boy and trained in the rough art of the battle-field was plain and rugged to look at and knew no feminine wiles for winning hearts. She is portrayed by Rabindranath as a contrast to Nora in Ibsen's *A Doll's House* because while Nora is a rebel woman to leave her husband and home for the sake of woman's freedom, Chitra demands from Arjuna equal right to live with him. Thus, when she was primarily refused by Arjun, humiliated and wounded in the core of her being, her feminist mindset urged her to beg of Madan, the God of love so that she could equate with Arjun both in status and position. She begged to Madan as:

"For a single day make me superbly beautiful, as beautiful as was the sudden awakening of love in my heart. Give me but one day of perfect beauty, and I will answer for the days that follow." (qtd. and translated in Kripalani 76).

In the realm of the short stories like "Denapaona" which movingly describes the silent sufferings of a girl child given in marriage and problems of the dignity of the girl child's father in a pre modern society of underdeveloped culture where the place of a woman in her husband's family depends solely on his capacity to pay up the dowry he has promised to give, Nirupama, the child-bride of Rabindranath, raises a revolt and says, "Am I just a moneybag, that I have any value so long as there is money to help it. No father, you don't insult me by paying this sum..." (Tagore 33.vol.vii,qtd. and translated in Mukhopadhyay 269) Among the other stories, "Strir Patra" is judged as the feminist masterpiece and to substantiate the claim Sanjukta Dasgupta quotes from Tanika Sarkar a letter of Rabindranath written on May 17, 1941, where in the poet states, "It's in my short story 'Strir Patra' that I supported the women's cause for the first time".(Sarkar 35 qtd. in Dasgupta 189)Dasgupta aptly observes:

Indeed the obvious agenda of 'Strir Patra' is precisely about eliminating the role model of beautiful- submissive wife 'Mejo Bou' and registering the birth of Mrinal. This metamorphosis from being a non-entity to a person conscious of her identity does not happen all on a sudden. Rabindranath constructs a very sensitive narrative in which he systematically records Mrinal's response in her own voice that becomes gradually more assured and confident as the text approaches her decisive resolution not to return to her husband's house, which never became a home to her, though she lived there for fifteen years. (Dasgupta 181).

Rabindranath's 'Strir Patra' is often compared with Ibsen's play A Doll's House, famous as a feminist text in which the heroine Nora leaves her husband and home, disgusted with the way of her living there almost as an outsider and without any authority. In "Strir Patra" Mrinal, the heroine leaves her house in search of self identity and individuality. Unlike Haimanti, she did not want to remain at 27, Makhan Baral lane, rather chose to go outside for she has undergone a pathetic realization of being a non entity in her own house. In utter hopelessness she says:

"I will not return to your 27, Makhan Baral Lane. I have seen Bindu. I have realized what place women hold in a family, I am no longer in need of that". (Tagore 783,vol.vii).

The concept of feminist heroine is concretized in the play The Red Oleander through the figure like Nandini, a young and wilful girl, who fears no one and whose beauty charms everyone, upsets the patriarchal and male-dominated order of the kingdom of Yakshapuri wailing under the rule of the king, living behind locked steel doors, literally and symbolically implying the iron-curtain. She not only made the workers rebellious but lured the king himself out of his hiding. In the words of Tagore himself, "Nandini, the heroine of the play, has definite features of an individual person...Nandini is a real woman who knows that wealth and power are maya, and that the highest expression of life is in love...".(Tagore 283-285)Nandini is like a lightning that contains the potential thunder: "I have brought the thunder, I shall strike the golden citadel". (Tagore681.vol.6)Thus, in the drama Rabindranath not only represents the role of woman in bringing about liberation for the toiling mass, but simultaneously makes their representative Nandini equal in all respects except physical strength with her male counterpart, the demon-king of the gold-mines.

Rabindranath has examined the question of emancipation of women in his novel Ghare Baire from a different angle. It shows how Nikhilesh, an educated aristocrat educates and liberates his wife Bimala from a cloistered existence in the home and encourages her entry into

the world where she is deceived by an opportunist Sandip in the name of the ideal of political liberation of the country. At the very outset of the novel when Sandip is restrained under orders of the Bara Rani by Nanku, her resistance and adherence to conventional norms are superseded through an appropriation of power by Bimala. But it is interesting to note that Bimala's appropriation of power comes from an empowerment which is awarded by her liberal humanist husband Nikhilesh:

"I would have come into the heart of the outer world and meet reality. Merely going on with your household duties, living all your life in the world of household conventions and the drudgery of household tasks, --- you were not made for for that! If we meet, and recognize each other, in the real world, then only will our love be true.

Subsequently, his arrangement of English education for Bimala, appointment of Miss Gilby for the purpose and entreating her 'to be present when he had particular friends to dinner' are all symptomatic of a desire in his part to promote Bimala's individuality to his own status. Unlike Madhusudan in *yogayog* Nikhilesh represented the classical Indian values of broadmindedness and high culture and in right tune of his liberal humanist mindset with a view to translating his own individualistic ideal in Bimala's life he has not even hesitated to make an experiment with his own wife Bimala, and has suffered duly in the process. The power relation discourse in the process of this experiment has made *The Home and the World* a feminist text.

Conclusion:

The present paper focuses on the writing of Tagore through feminine perspectives. The heroines in Tagore's writing are desirous for equal status and their liberation. While concluding the paper with given references we may say that Tagore's Feminism in its' strict sense is for well being and empowerment of women in Indian society.

Bibliography:

1. Chakrabarti, Santosh. "On the Tradition Trail: A Study of Bimala in *The Home and the World*" in *Studies on Rabindranath Tagore*, ed. M.K.Ray, Vol.11Ch.New Delhi: Atlantic Publishers, 2004.
2. Dasgupta, Sanjukta. "Breaking Free: Is Rabindranath's *Streer Patra* a Feminist Text?" in *Studies on Rabindranath Tagore*, ed. M.K.Ray, Vol.11.New Delhi: Atlantic Publishers, 2004.
3. Kripalani, Krishna. *Tagore: A Life*. New Delhi:National Book Trust,1986 (3rd Ed).

4. Mukherjee, Meenakshi, Book Review of Yagoyog (Nexux), New Delhi: Rupa &Co, 2003.
5. Mukhopadhyay, Amartya. Politics, Society and Colonialism: An Alternative Understanding of Tagore's Responses. New Delhi: Cambridge University Press India Pvt. Ltd, 2010.
6. Tagore, Rabindranath. "The Visva-Bharati Quarterly". Oct 1925 [Vol.111, No.111].

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने आणि उपाययोजना – एक समीक्षण

डॉ. प्रशांत म. पुराणिक

सहाय्यक प्राध्यापक

(वाणिज्य विभाग)

गुरुकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय, नांदा, ता.कोरपना,

जि.चंद्रपूर

गोषवारा :-

भारत हा विकसनशील देश आहे. अनेक जात, पंथ व धर्माचे लोक एकत्रित राहत असलेल्या या देशातील अर्थव्यवस्था देखील संमिश्र स्वरूपाची आहे. जागतिकीकरणाच्या या युगात इतर देशांची अर्थव्यवस्था डोलायमान होत असताना भारताची अर्थव्यवस्था मात्र विकासाकडे अग्रेसर होत आहे. परंतु असे असले तरी भारताच्या अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक प्रश्न व आव्हाने आहेत, ज्यांना सोडविल्याशिवाय आपला देश विकासाचे परमोच्च शिखर गाठू शकणार नाही. योग्य उपाययोजना केल्यास या समस्या सहज सोडवता येतील.

प्रस्तावना :-

प्रत्येक देशाचे वर्गीकरण हे त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेनुसार विविध प्रकारात केले जाते. ज्यादेशाची अर्थव्यवस्था प्रगत तो देश आर्थिकदृष्ट्या विकसित, ज्या देशाची अर्थव्यवस्था संमिश्र तो देश आर्थिकदृष्ट्या विकसनशील आणि ज्यादेशाची अर्थव्यवस्था अगदीच कमकुवत असते तो देश आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला म्हणजेच अप्रगत समजला जातो.

मागील काही दशकापासून भारतातील अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर सतत वाढत आहे. याचाच अर्थ भारताच्या आर्थिक उत्पनात व परिणामतः दरडोई उत्पनात सातत्याने वाढ होत आहे. याचा सकारात्मक परिणाम लोकांची जीवनशैली सुधारण्यात झाला आहे. ज्यामुळे अप्रत्यक्षपणे विपणन विषयक घटकांचा देखील विकास झाला आहे.

उपरोक्त माहितीवरून भारताची अर्थव्यवस्था हि प्रगतीपथावर आहे हे सहज लक्षात येते. हे जरी खरे असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक समस्या आणि आव्हाने आहेत ज्यांना सोडविल्याशिवाय आपण जागतिकीकरणाच्या या तीव्र स्पर्धेमध्ये टिकू शकणार नाही.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रमुख प्रश्न व आव्हाने .

१) लोकसंख्या नियंत्रित करणे .

- २) औद्योगीकरणाला चालना देणे .
 - ३) लोकसंख्यावाढ आणि औद्योगिक विकास यांच्या अनुपातात समानता आणणे .
 - ४) आंतरराष्ट्रीय विपणनाला चालना देणे .
 - ५) राजकोषिय तूट भरून काढणे.
 - ६) प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर आकारून देशातील आर्थिक विषमता दूर करणे.
 - ७) सामान्य जनतेचे जीवनमान उंचावणे.
 - ८) शेतीविषयक उद्योगांना चालना देणे.
 - ९) विशेष आर्थिक क्षेत्र (special economic zone)
 - १०) महिला व बालकल्याणासाठी विकासात्मक पाउले उचलणे.
 - ११) पातपुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवणे.
 - १२) रोजगाराच्या विविध नवनवीन संर्धीचा शोध घेणे.
 - १३) जलसिंचनाच्या विविध सोयी उपलब्ध करणे .
 - १४) नैसर्गिक संसाधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करणे .
 - १५) कौशल्याभिमुख व रोजगाराभिमुख विद्यापीठस्तरीय अभ्यासक्रमात समावेश करणे.
 - १६) संशोधनकार्य करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी वित्तीय अनुदान देणे .
 - १७) भारतातील उच्चविद्याविभूषित विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेतल्यानंतर विदेशांत जाण्याऐवजी आपल्याच देशांत योग्यवेतन देवून सेवा देण्यास भाग पाडणे .
 - १८) व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या खाजगी आणि शासकीय संस्थांचा विकास करणे .
 - १९) बाजारपेठांचा विकास करण्यास प्रधान्य देणे .
 - २०) विपणन संशोधनाचे महत्व उद्योजकांना माहित करून देणे .
 - २१) विपणनविषयक घटकांचा विकास करणे बाजारपेठ उत्पादक व विक्रेता केंद्रित न बनवता ग्राहककेंद्रित बनवणे .
 - २२) देशाच्या सुरक्षेसाठी अद्यावत असेन व नवीन तंत्रज्ञान विकसित करणे इत्यादी.
- देशविकसित असो, विकसनशील असो किंवा अविकसित असो, प्रत्येक देशातील अर्थव्यवस्थेवर नानाविध प्रश्न असतात. जसे आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सुरक्षात्मक औद्योगिक, व्यावसायिक, विभिन्न धोरणात्मक इत्यादी .

भारत हा विकसनशील देश असून या देशातील अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक प्रश्न आहे. परंतु कोणत्याही प्रश्नाला उत्तर हे असतेच त्याचप्रमाणे भारताच्या अर्थव्यवस्थेसमोर असलेल्या या प्रश्नांना देखील अनेक उपाययोजना आहेत. त्यापैकी काही उपाययोजना पुढीलप्रमाणे

- १) भारतात लोकसंख्या मर्यादित राहावी या हेतूने जनजागृती मोहिम यशस्वी करण्यासाठी ठोस पाऊले उचलणे.
- २) महिला व बालकल्याणासाठी अस्तित्वात असलेल्या कायद्यात संशोधन करून पुनर्रचना करणे.
- ३) औद्योगिक विकासासाठी सरकारने विशेष प्रयत्न करणे
- ४) भारतातील बहुसंख्य जनता हि तरुण असून उच्चशिक्षण घेतल्यानंतर बहुतांश तरुणांना नामांकित बहुराष्ट्रीय कंपनीमध्ये लढपगाराची नौकरी हवी असते. तरुणाची हि मानसिकता बदलायला हवी व जास्तीत जास्त तरुण उद्योगाकडे वळायला हवेत यासाठी सरकारने विविध अनुदानात्मक सोयी उपलब्ध करून द्यायला हव्यात .
- ५) काही राज्यांमध्ये खनिज उद्योगांचे खाजगीकरण झाले आहे. सर्व खनिज उद्योग केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या नियंत्रणाखाली असावेत अशी व्यवस्था करणे .
- ६) कौशल्याभिमुख व रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रमाचा समावेश विद्यापीठातील अभ्यासक्रमात व्हावा या साठी सरकारशी संदेशवहन करणे.
- ७) विपणांचा विकास करून विपणनविषयक विविध रोजगारांचा विकास करणे
- ८) देशातील परिस्थिती हि नेहमी बदलत राहते. या बदलत्या परिस्थिती सूक्ष्म अभ्यास करून योग्य प्रणाली निश्चित करणे.
- ९) देशातील आर्थिक विषमतेची दरी दूर व्हावी यासाठी विशेष योजना कार्यान्वित करणे .
- १०) देशातील चलन फुगवट्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी योग्य कार्याकारी यंत्रणा कार्यान्वित करणे .
- ११) संशोधनास प्राधान्य देण्यासाठी सहयोग करणाऱ्या विभिन्न संस्थांची संख्या वाढवण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने प्रयत्न करणे .
- १२) उद्योजकांनी योग्य नियोजन करून मनुष्यबळाच्या विकासात योगदान देणे .
- १३) विपणाशी संबंधित घटकांचा विकास करून रोजगारांच्या संधीचा विकास करणे .
- १४) औद्योगिकरण वाढविण्यासाठी सध्या अस्तित्वात असलेल्या संधीमध्ये वाढ करणे आणि नवीन उपाययोजनांसाठी शासनाने प्रयत्न करणे.

निष्कर्ष :-

आज भारतासारख्या विकसनशील देशासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या प्रश्नांना सोडवण्यासाठी सरकार प्रयत्नशील आहेच. परंतु समाजात देखील 'आपल्या देशाची प्रगती झाली पाहिजे', हि भावना निर्माण होणे आवश्यक आहे, नव्हे तसे प्रयत्न झाले पाहिजे. यासाठी विविध स्तरावरून सरकारशी योग्य संदेशवहन झाले पाहिजे. सरकारने देखील जनतेचे मत जाणून घेऊन सकारात्मक पाउल उचलल्यास आपल्या देशातील अर्थव्यवस्थे पुढील महत्तम प्रश्न सुटतील व आर्थिक महासत्ता बनू पाहणारा आपला देश जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या पातळीवर जागतिक संघटना, जागतिक व्यापार व मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत इतर राष्ट्रांसोबत प्रती स्पर्धकांच्या रूपात समर्थपणे उभा राहू शकतो.

सारांश :-

देश विकसित, विकसनशील किंवा अविकसित असला तरी त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अनेक घटक पूरक असतात. याच अनेक घटकांपैकी एक अत्यंत महत्वाचा घटक त्या देशातील झालेला औद्योगीकरणाचा विकास होय. कारण औद्योगीकरणाचा विकास झाल्यास सरकारला विविध खनिज उद्योगाची निर्मिती करावी लागते, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होते. परिणामतः जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा होते आणि विविध स्वरूपात सरकारला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराद्वारे उत्पन्न प्राप्त होते. या उत्पन्नाचा उपयोग सरकार विविध प्रकारच्या कल्याणकारी योजना यशस्वीपणे राबविण्यासाठी करीत असते.

भारत हा विकसनशील देश असून या देशातील शेकडा ५६% पेक्षा जास्त जनता तरुण आहे. परंतु असे असले तरी या देशासमोर अनेक स्वरूपाचे प्रश्न आहेत, ज्यांना सोडवण्याचे एक मोठे आव्हान सरकार पुढे उभे आहे. या प्रश्नांना सोडविल्या शिवाय आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास होणे शक्य नाही आणि परिणामात जागतिक महासत्तेची स्वप्न हे केवळ स्वप्नच बनून राहिल.

संदर्भग्रंथ

अक्र .	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशक
१	उद्योजक	M.C.E.D औरंगाबाद (नोव्हेंबर -डिसेंबर -२०१०)

मोहोळ : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. हिराजी बनपूरकर
मराठी विभाग प्रमुख
कर्मवीर दादासाहेब देवतळे महाविद्यालय
चामोर्शी जि. गडचिरोली

गोषवारा

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर मराठी साहित्यात नव्या संवेदनशिलतेचे दर्शन घडते. स्वातंत्र्य मिळूनही या देशाचा माणूस अतृप्त आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी उराशी कवटाळलेल्या सर्व स्वप्नांचा फुलोरा गळून पडला. सर्व थरातील माणूस अतृप्त राहिला. गरीब अधिक गरीब, श्रीमंत अधिक श्रीमंत अशी विसंगती निर्माण झाली. ज्ञानकक्षा वाढल्या तशाच समाजासमोरच्या समस्याही वाढल्या. जीवन विलक्षण कोलाहलाने काठोकाठ भरलेले दिसून येते. लेखनातील एकस्वर वैफल्याचा तर दुसरा स्वर आशेचा. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर एकूणच संवेदना केंद्र हलले. भावनांचे बदललेले अधिष्ठान व्यक्त करणारे साहित्याचे नवे रूप उदयाला आले. पांढरपेशा मराठी साहित्यामध्ये निरनिराळ्या घटकाचे साहित्य येऊ लागल्यानंतर या साहित्याचा आशय, विषय आणि अभिव्यक्ती रूढ परंपरांना धक्के देणारी आणि सर्वस्वी वेगळी होती. या साहित्यात नवे अनुभव व नवी भाषा आली. त्याचे नवे आणि वेगळेपण लक्षात घेऊन त्यांनी वेगळ्या नावाने आपल्या प्रवाहाचे समर्थन सुरू केले. या वेगळ्या प्रवाहांनी आपल्या वाङ्मयाची नवी व्याख्या केली. प्रेरणा, प्रयोजन व स्वरूपाची मांडणी सुरू केली. त्यांची सभासंमेलने, विशेषांक, परिसंवाद, संघटना आणि शाखा सुरू झाल्या. त्यामुळे मराठी वाङ्मय व्यवहारात अभूतपूर्व जागृती झाली. कुठलाही साहित्यप्रवाह निर्माण होणे हे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. नव्या प्रवाहामुळे वाङ्मयाची उंची वाढते. नव्या लेखकांच्या उत्साहामुळे आदिवासी साहित्याला चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. यासंदर्भात 'मोहोळ' हा कवितासंग्रह प्रातिनिधिक ठरतो.

प्रस्तावना

1960 नंतर जे समाजभिमुख काव्यप्रवाह मराठी काव्यात अवतीर्ण झाले त्यात आदिवासी काव्यप्रवाह हा उत्तरोत्तर सशक्त होत जाणारा काव्यप्रवाह आहे. आदिवासी काव्यप्रवाह हा सामूहिक चेतनेचा अविष्कार करणारा काव्यप्रवाह आहे. 1960 पूर्वीच्या काळात सामान्यतः जे विश्व दिसले ते पांढरपेशा समाजाचे होते. आदिवासी समाज त्यांच्यापासून इतका दूर होता की. त्याच्याबद्दलचा विचारही मराठी कवींच्या मनात आला नाही. त्यांनी त्यांची स्थितीगतीही कधी जाणून घेतली नाही. आदिवासी समाजातील तरुणवर्ग शिकून पुढे आल्यानंतर आपल्या स्थितीगतीकडे त्यांनी पाहिले तेव्हा या अंतर्मुखतेतून जी जाणीव निर्माण झाली त्या जाणिवेचा आधार मुख्यत्वे करून आदिवासी कवितेचा होता. आपल्यावर झालेल्या अन्यायाविरुद्ध आपण नेटाने संघर्ष केला पाहिजे ही या कवितेतून प्रकट होणारी जाणीव आहे. या संदर्भात डॉ. विनायक तुमराम म्हणतात, "व्यापक सामाजिक भान आल्यामुळे आदिवासी कवी काहीसा अस्वस्थ झाला आहे. सभोवतालच्या वास्तवाचे उघडे-नागडे रूप त्याला डिवचणारे व चिडवणारे आहे. समाजातील अन्याय अत्याचार यामुळे त्याचा विश्वास दुभंगला आहे. शोषण, विषमता, जातीयता, धर्मांधता, सांप्रदायिकता याचा त्याला वीट आलेला आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या त्रयीसाठी विद्रोह हा या काव्याचा उद्घोष आहे.

आदिवासीच्या विकट-विक्राळ समस्यांची उकल करताना ही कविता आढळते.¹ ती जाणीव ज्या आदिवासी कवीच्या काव्यातून प्रगटते तिला आपण आदिवासी कविता म्हणतो.

प्रातिनिधिक कविता संग्रह : 'मोहोळ'

महाराष्ट्रातील आदिवासी कवींचा पहिला वहिला काव्यसंग्रह म्हणजे 'मोहोळ'. 'मोहोळ' हा आदिवासी कवींचा कविता संग्रह 23 व 24 मे 1982 रोजी यवतमाळ जिल्ह्यातील वणी येथे झालेल्या दुसऱ्या आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने प्रसिध्द झाला. या काव्य संग्रहाचे संपादन भुजंग मेश्राम व प्रभू राजगडकर ह्यांनी केले. तर प्रस्तावना लिहिली आहे नेताजी राजगडकर यांनी. आदिवासींचा इतिहास, संस्कृती, त्यांच्या वेदना, विद्रोह या सर्व विषयावर आदिवासी कवींच्या एकूण 33 कविता या काव्यसंग्रहात आहेत. काव्यसंग्रहाचे स्वरूप स्पष्ट करताना व सामाजिक प्रेरणा विषद करताना राजगडकर म्हणतात, "तथाकथित सम्य पण आक्रमक संस्कृतींनी जंगलात पिटाळून लावलेल्या आदिम जमातीच्या टोळ्यांनी आपल्या सामाजिक वैशिष्ट्यांची हळवी खुणगाठ अशा काव्यातून जपली आणि प्रसंगानुरूप ती व्यक्त होत गेली, ही अभिव्यक्ति आहे."² पुढे ते म्हणतात की, ह्या देशाचे देशपण पहाडासारख्या छातीवर पेलणाऱ्या आदिम समाजाच्या विकासाच्या टप्यात आजची आदिवासी कविता उभी आहे. समस्त शोषित, पिडीत, दलित आणि कष्टकऱ्यांच्या लढ्यात ही कविता उद्याच्या निर्णायक युद्धाची ललकारी ठरते.

'मोहोळ' हा काव्यात्मक अविष्कार म्हणजे आदिम समाजजीवनातला उग्र आणि संघर्षाकडे पाठ फिरविणाऱ्या समाजरचनेला उघड आवाहन आहे. रानावनातल्या माणसांच्या मनामनात पेटलेल्या वणव्याचे ते काव्यात्मक दर्शन त्यातून घडते. रानावनातल्या त्यांच्या स्वच्छंदी व निरामय जीवनात दारुण वैफल्य पेरणारी ही भांडवली समाजव्यवस्था, हृदयाला चिरून टाकणारी आदिम जीवनाची भयानक असहाय्यता हे सारे चित्र पाहताना कवी भूजंग मेश्राम अस्वस्थ होऊन 'सकाळच्या चहा सोबत' या कवितेत उपरोधिक शब्दात बोलताना म्हणतात,

'सकाळचा चहासोबत नियमित

आता रोज आदिवासीवरील अत्याचाराच्या बातम्या

वरुड..... कोंडपाखिडी..... कोंडयांची वाडी

आणि आता इंदरवल्ली.....

किती स्वतः होत चाललोय आम्ही ?

कविच्या सामाजिक अस्वस्थतेची जाणीव करून देणारी ही कविता आहे. असहाय्य पाखरा सारख्या तडफडणाऱ्या आदिवासींचे जीवन पाहून कविमन विद्रोहाच्या समीप जाऊ पाहत आहे. 'रणकंदन', 'काजव्यांच्या आभाळात' व 'नागवन पेटले आहे' ह्या त्यांच्याच आणखी काही कविता. त्यांची कविता जशी संदेशवाहक आहे तशी ती भावी जीवनातील संभाव्य धोक्याचे निदानही करते. वास्तवाला भिडण्याचे सामर्थ्य तिच्या ठायी आहे. 'रणकंदन' या कवितेत कवी म्हणतो,

'पण गोंड प्रधानांची थोटी उतरंड पूर्वजांच्या हाती दिलेला शेंदूर

‘आणि आर्य संस्कृतीचे महापूर
इतके भयानक डावपेची रस्ते
म्हणून मी नाकारतोय ओलांडण्यासाठी
आणि संस्कृतीकरणाची गोंडस भाषाही’

आर्य अनार्यांच्या प्रदीर्घ संघर्शातून उद्वस्त झालेल्या भक्कम आदिवासी संस्कृतीचे फक्त भग्न अवशेष पाहून कवी उदात्त झाला आहे. रानावनातल्या मानव समुहाने पराभवाचे शल्य सोसून शतकानुशतके जमलेली जीवन कविमनाला जाणवले आहे. ही जाणीव जशी सामाजिक तशी सांस्कृतिक स्वरूपाचीही आहे. सिंधु संस्कृतीतील भक्कम नगरे आज दिसत नाहीत. म्हणून ‘नागवन पेटले आहे’ ह्या कवितेत

‘कोटेही कसा दिसत नाही मला पहाडी कोप्पा लिंगो किंवा
त्यांच्या उध्वस्त गृहांची नगरे.’

असा प्रश्न कवीने विचारलेला आहे. ह्याच काव्य संग्रहातील भुजंग मेश्राम यांची ‘मोहोळ’ ही कविता रानावनातल्या आदिवासी व त्यात कुणीही केव्हाही यावे, केव्हाही लुटावे असा शतकानुशतकांचा अनुभव आहे. सावकार, भांडवलदार, इजारेदार यांनी वनजीवनाचे आजवर मनसोक्तपणे केलेले शोषण कवीला टाळूक आहे. आज मात्र रानावनातील मानवसमुहाचे मन पेटले आहे. प्रतिकाराची ताकद त्यांच्या ठायी निर्माण झाली आहे. ह्या परिवर्तनाने कवीचे चिंतन काहीसे सुखावले आहे. ‘मोहोळ’ या कवितेत कवी म्हणतो,

‘कापूस आतूनच पेटत असतो भुरभुर
हे त्यांना माहीत असावे
म्हणून तर तुझ्या ओटीतला कापूस पाहून
ते गुपचाप निघून गेले’

‘महाकाय शहर’, ‘कॉन्ग्रेड’, ‘बाम्बे सेन्ट्रलच्या प्लॅटफॉर्मवर’ आणि ‘मुक्काम पोस्ट पोहणा’ ह्या या कविता संग्रहातील प्रभू राजगडकर यांच्या कविता वैफल्यग्रस्त आयुष्याशी कवीची नजर मिळते आणि कवी अंतर्मुख होऊन जातो. कामासाठी व पोटाची आग विझविण्यासाठी दारोदार फिरणाऱ्या छोट्या मोठ्या जीवांचे वाळवंटी जगणे कवी ‘महाकाय शहर’ या कवितेत रेखाटतो.

‘खेड्यातून आलेले कामासाठी
घर नाही, दार नाही, झोपतो फलाटफारमवर साहेब
हवालदारांनी हाकललं कुठ जावं
पाणी आहे
भकास उदास फाटके पाठीशी ठेवून
आलेले छोटे छोटे जीव
त्यांचे बाप
महाकाय शहरात

चिमण्यागत, अन्नासाठी काम मागते

सकाळ झाली

साहेब मेहरबानी'

अशाप्रकारे महाकाय शहरातील हृदयस्पर्शी वास्तव चित्रण कवीने याटिकाणी आपल्यासमोर उभे केले आहे. आदिम संस्कृतीशी असलेले आपले नाते सांगण्याचा विसर अमित गडकरांना पडलेला होता. हे त्यांच्या 'कोलार्ज' व 'पोर्ट्रेट' या कवितावरून जाणवते. वेगवेगळ्या रंगात रंगलेली माणसे पाहून कविमनाला झालेली जाणीव 'मॉडेल' या कवितेत चित्रकारी भाषेत व्यक्त करताना कवी म्हणतात,

'आता रंगलेत तुम्ही

निळ्या जांभळ्या, गुलाबी केशरी रंगाने

आणि मी

'कलरथिअरीचा' अभ्यास करण्यातच

तुमच्या रंगातून वेगळा राहीलो

मी फासू शकलो नाही रंग स्वतःला '

हे नेहमीपेक्षा निराळे अनुभव आहे. मुखवटे धारण करणाऱ्या माणसांच्या गर्दीत कवी आपल्याला हवा असलेला 'अॅनालॉगस' चेहरा शोधतो आहे. अर्थात हा शोध घेण्यामागे कविमनाला असलेली मानव्याची अनिवार ओढ उभी आहे.

विषम समाज रचनेमुळे कवीच्या जीवनाला आलेली अवकळा तितक्याच प्रामाणिकपणे कवी निलकांत कुलसंगे यांनी आपल्या 'गर्भपात' कवितेत शब्दबद्ध केलेली आहे.

'फाटक्या लक्तरातुन ओघडणाऱ्या घामाच्या

श्वास निश्वासाचे अर्थ मी भोगले आहेत

अन्याय, अत्याचारांनी चिघळलेल्या जखमेतुन

वाहणारे रक्ताचे पाट मी पिऊन टाकले आहेत

खपाटी गेलेल्या पोटातून उठलेल्या भूकेचा डोंब

निथळणाऱ्या घामाने मी पचवून टाकला आहे.'

पुढे जाऊन कवीने आवाहनाची भाषा सोबतीला घेतलेली आहे. वास्तवाची दाहक जाणीव नसलेले, सत्ता आणि सुख ह्यांच्यातच धुंद झालेले आणि माणूसकीच्या केवळ वल्गना करणारे ह्यांची दुनिया कवीच्या तिरस्काराचा विषय झाला आहे. सोपानदेव चौधरी म्हणतात की, "आदिवासी समाज हा धरणीमातेचा पहिला गहिवर आहे. शेकडो वर्षांचा वनवास त्यांनी भोगलेला आहे आणि आजही हा वनवास संपलेला नाही. पुढारलेल्या सुसंस्कृत आणि उच्चभ्रू लोकांच्या जगापासून शेकडो योजने दूर रानावनात व डोंगरकपाऱ्यात त्यांचा प्रपंच! प्रपंच कसला? पशु पातळीवरचे ते जिणे आहे."³ आणि त्यांना असे जगायला भाग पाडणाऱ्या प्रतिगामी शक्ती एकवटलेल्या! अशा परिस्थितीत आदिमांचे अनोखे आणि ओशाळलेले जग त्यांच्या चिंतनाचा विषय कसे होणार? आपल्याच दुनियेत मशगुल असलेल्या वनजीवनातील बारकावे उषाकिरण आत्राम यांनी अभ्यासले आहेत. ह्या

धरतीच्या लेकरांची वेदना समजून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न झाला असता तर उषाकिरण आत्राम यांनी 'जगापासून दूर' ह्या कवितेत म्हटल्याप्रमाणे,

“तो भटकतो उन्हापावसातून
काट्या झुडपातून..... दरीगुहेतून
जगापासून दूर..... कोणती दिशा?
तो थांबला आहे... जगाच्या कडेला
डोंगराच्या आडोशाला
वल्कलाने अब्रू झाकून.....
चिरुटाचा झुरका देत.....
तिरकमा..... गुलयाल घेऊन
झाडीतून... पानापानातून..... रोखून नजर
शोधीत इर्षनेभक्ष्यांचे पाखर’

असे आजचे आदिवासी जीवनाचे चित्र राहिले नसते. दिवसभराच्या काबाडकष्टानंतर आलेला शीण घालविण्यासाठी तो स्वतःला विसरून ढोलाच्या तालावर फेर धरून नाचतो. आदिम जीवनाच्या पदरी असलेला हा अनुभव आत्रामांनी झुंजार शब्दात व्यक्त केलेला आहे.

आदिम जीवनाला प्राप्त झालेली सामाजिक अवस्था कवी वामन शेळमाके यांना असह्य झालेली आहे. आर्यांनी केलेले आपल्या आदिम संस्कृतीच्या विध्वंसाची कवीला जाण आहे. सांस्कृतिक संघर्षात पराजित झालेला आदिपूत्र आपल्या संस्कृतीला उरीपोटी वागवीत कसा जगला ह्याचा प्रत्यय आणून देणारी 'मुक्तीचा संदर्भ ही कविता, कवी म्हणतो,

‘तू संस्कृतीला पोटी धरून
घुट घुट पाणी पीत
द-यातून, डोंगरातून, काटेरी पिंज-यापर्यंत
सहस्त्र वेदना सहन करून
कळवळून
तडफडून
जळजळून जगलास’

आपल्या बांधवांना वनवासमुक्त करण्याचा कवीचा मनोदय आहे. म्हणून तो आवाहन करतो. आणि त्यांच्या ह्या आवाहनात सर्वकष क्रांतीची बीजे आहेत. एक करारी संकल्प आहे कविमनाचा.

‘जन्मालास तू काटेरी पिंज-यात
वाढलास गुलामीच्या काळोखात
पण तुला शपथ घेऊन सांगतो आहे.

मरु देणार नाही तुला
या वणव्याच्या पसान्यात
येत आहोत आम्ही
तुझ्या मुक्तीचा संदर्भ घेऊन

प्रस्थापितांच्या टाकावू भूमिकेचा कवीने केलेला धिक्कार पाहण्यासाठी त्यांची 'आयुष्याला मूठमाती देऊन' ही कविता वाचणे महत्वाचे आहे

'अरं इथ आयुष्य सजवावं लागतं
डोळ्यांना मरणाच्या दिशा दाखवून'

या कवितेतील कवीची शब्दयोजना लक्षणीय आहे

याच कविता संग्रहात कवी एस.टी. मडावी ह्यांना वनपुत्राच्या नैसर्गिक जीवनाचा हेवा वाटतो. रानावनातल्या स्वैर पाखरांचे जिणे, निसर्गाची शाळा, वेगळी संस्कृती ही आदिम जीवनाची खास वैशिष्ट्ये! निसर्गाची ही लेकरे वस्त्रहीन असली तरी त्यांना खंत नाही. मात्र त्यांच्याठायी मनाचा दिलदारपणा आहे. कवीला हा 'आपला माणूस' शहरी लोकापेक्षा अधिक संस्कारशील, प्रामाणिक आणि मोकळा वाटतो. "निसर्गपुत्र" या कवितेत कवी म्हणतो,

'जंगलच्या पाखरांना, रान-वन हेची घर
शहरीच्या भावनांना येई जा त्याची सर'

या कवितेतील कवीचे चिंतन आदिवासींच्या सांस्कृतिक वैभवाची दखल घेण्यात गुंतले असल्याचे जाणवते. कवीनी त्यांना 'जंगलचे राजे' म्हटले आहे आणि खरोखरच जिवनाचा सांस्कृतिक इतिहास तपासल्यास कवीने दिलेले नाव समर्पक असल्याचा प्रत्यय येतो.

'वनवासी जरी तुम्ही, आहा जंगलचे राजे
वनराजापरी त्यावरी, अधिसत्ता तुमची गाजे '

कवीच्या या निवेदनातील सामाजिक सुचन मात्र लक्षात घेण्यासारखे आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात रमलेले त्यांचे मन 'वारे नव्या युगाचे' या कवितेत बंड करून उठले आहे. पराभूत मनोवृत्तीला त्याने गदगदा हलवून जागविले आहे. क्रांतीचे शस्त्र प्रभावी वाटू लागणारा कवी आपल्या कवितेत म्हणतो,

'गा आता क्रांतीचे गायन
माणुसकीला हे आवाहन'

उराशी बाळगलेले स्वप्न पूर्ण करणे हेच त्याचे ब्रीद आहे. यासाठी वज्रासारखे मन करून वाटेल ते मोल देण्यास तो आज सिध्द झाला आहे.

'बाधा आकांक्षा हृदयाशी
झगडा आता विरोधकांशी
जाणा आम्ही असू विनाशी

होवो मग फाशी..... '

असा कवीने निश्चयी सूर काढलेला आहे.

आदिवासी कवी परिणामाची पर्वा न करता क्रांतीचे शस्त्र होवून जरी उठला असेल तरी मात्र ल. सु. राजगडकर यांना भिती वाटते, ती फक्त फितुरीची! आदिवासींच्या इतिहासातील फितुरीची अनेक उदाहरणे त्यांच्या पदरी आहेत. आदिवासींच्या बलाढ्य साम्राज्याला आणि सामाजिक एकतेला सुरुंग लावणारी फितुर मनोवृत्ती अजून नष्ट झालेली नाही. ह्याची खंत त्यांनी 'एकच भीती' या कवितेतून व्यक्त केली आहे. हे सांगताना ते म्हणतात,

परजू दे ती शस्त्र सहस्त्रे
भीड नसे त्याची
इथे माणसा फक्त वाटते
भीती माणसाची
शौर्या संगे शौर्य भिडू दे
खंत नसे त्याची
मला वाटते भीती एवढी
फक्त फितुरीची

'शिल्पकार' या कवितेत मात्र राजगडकर यांची प्रतिमा स्वत्व शोधण्यास सिध्द झाली आहे. ह्या कवितेतून नवे त्यांचे भान प्रकटले आहे. ते म्हणतात,

'अवशेष मी स्वतःचे विश्वात दासदासी
विश्वास पूर्ण नामे म्हणतात आदिवासी
आकल्प आसवांचे विष प्राशुनी कधीची?
आयुष्य पांघरोनी पडलो इथे दधीची'

आदिवासींवर अधिराज्य गाजवू पाहणाऱ्या कवी के. यू. मडावी 'स्वार्थी भुते' म्हणून धिक्कारतात. आपल्या एकटेपणाबद्दल कवीला विश्वास वाटत नाही. कारण कोण कसे आहे हे त्याला कळून चूकले आहे. 'एकटाच मी' ह्या कवितेतील कविमनाची सामाजिक अवस्था कशी समोर आली हे लक्षात येते.

'चेतना माझीच मला कोण कसे ते उमजले

झिरझिरीत पडद्यामागे, स्वार्थी भुते दिसली उभी'

ही आदिम समुहाची आंतरीक वेदना आहे. सेवेच्या नावाखाली आजवर झालेले त्यांचे शोषण आता मात्र त्यांना समजलेले आहे. त्यांच्या भोळेपणाचा आजवर इतरांनी घेतलेला फायदा ह्याची त्यांना आज समज आलेली आहे. धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांच्या धाकावर ह्या वनपुत्राचे आजवर मनसोक्त शोषण केलेले आहे. ही आदिम जीवनाची आंतरिक वेदना कवी आपल्या कवितेत रेखाटतो.

विकासाची गंगा अजूनही आदिवासींच्या वस्त्यांपर्यंत पोहोचलेली नाही. अशी हळहळ कवी सुभाष आडे हे आपल्या 'जंगलावरची वस्ती' ह्या कवितेत व्यक्त करतात. आदिवासींच्या न्याय हक्कासाठी लढणारी ही कविता आहे. आदिवासी कवीमध्ये रचनेच्या बाबतीत थोडी ओढाताण झालेली असली तरी एक स्तुत्य उपक्रम म्हणून त्यांचा स्वीकारच करावा लागेल. काव्यरचनेच्या मान्य निकषांवर ह्या कविता तपासण्यापेक्षा ह्यातील सामाजिक प्रेरणांचा शोध घेणे आदिवासी कवितेच्या संदर्भात योग्य ठरेल.

'मूळ निवासी', 'वनवासी', 'धरतीची लेकरे', 'निसर्गपुत्र', 'आरण्यक', अशा एक नव्हे तर अनेक नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या आदिवासींच्या कुळातला कवी म्हणजे बाबाराव मडावी, 'आदिवासींचा डंका' ही रचनेच्या दृष्टीने मनाचा वेध घेणारी कविता. इतिहासाचा अभिमान असणारा हा कवी गोंडवण, कोळवण आणि भिलवड हे सर्व प्रांत या कवीच्या प्रेरणेची बलस्थाने आहेत. वनवासी यांच्या आजच्या दुर्दशेवरून त्यांच्या भूतकाळाची कल्पना करणाऱ्यांना वऱ्हाडी ढंगात कवीने फटकारलेले आहे,

"आदिवासी असलो म्हणून
काय झालं मले
मूळ निवासी कावून म्हणतेत
माहीत नाही तूले?"

आदिवासींचा इतिहास सांगून आदिवासींना संघटीत होण्यास प्रेरित करणारे कवी म्हणजे दामोदर इकपाते. रानावनात विखुरलेल्या आदिवासी संघशक्ती पुन्हा एकवटली तर आदिवासींचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक सामर्थ्य वाढेल असा कवीला आत्मविश्वास वाटतो. ज्यांना अक्षरओळख नव्हती, पण वर्षागणती ज्यांनी गोंडवनात राज्य केले त्यांचा हवाला ते आजच्या तरुणांना देतात. त्यासाठी ते राणी दुर्गावती, वीर तंट्याभिल्ल, महाकवी वाल्मिकी, बिरसा मुंडा ह्यासारखे आदिवासी क्रांतिवीरांचा परिचय देवून त्यांच्यापासून स्फूर्ती घ्यायला तरुणांना सांगतात. 'आदिवासींना हाक' या कवितेत कवी म्हणतो,

"पहाड जंगलात दरीखोरी। शोधून काढा आता एकदा तरी
दिसेल आदिवासी कितीतरी।
वाचा फोडा त्यांना सारे मिळूनी। सामर्थ्य वाढवायचे आहे रं।"

कवीची ही जाणीव आदिवासींना एका नव्या परिवर्तनाकडे घेऊन जाणारी आहे.

आदिवासींच्या वाट्याला वनवास आलेला असला तरी तो आजवर स्वाभिमानानेच जगला आहे. त्याच्यातील झुंजारपणा आजही कायम आहे. असा विश्वास दाखविण्याचा प्रयत्न 'मोहोळ' मधल्या कवींनी केलेला आहे. 'मोहोळ' या काव्य संग्रहाबद्दल सांगताना प्रा. लीला भेले यांनी, "आदिवासी कवीचा पहिला साहित्यिक प्लॅटफॉर्म असे 'मोहोळ' संबधी गौरवोद्गार काढलेले आहेत." तर ह्या कवितेचे स्वरूप स्पष्ट करताना डॉ. अक्षय कुमार काळे म्हणतात की, "परंपरापूजक, धनमत्त सत्ताधिकारी समाजाने आपल्या आयुष्यावर वनवासाची मोहर लावली आहे असे त्याला वाटते. रानातील आदिवासींच्या अंधार वस्त्यात स्वप्नांच्या शेकोट्या पेटत राहिल्या. पण गावकुसाच्या आतील निष्ठूर सावल्यांनी कधी हाकच दिली नाही. म्हणून आता तो वनपुत्र लढण्यासाठी सज्ज झाला आहे. त्याच्या रक्ताळलेल्या घावातून विद्रोहाचे वणवे पेटले आहेत. त्यांच्या मनात वनवास मुक्तीचे स्वप्न निर्माण झाले आहे. या दास्याचा, युगानयुगाचा काळा अंधार पुसण्याची जिद्द त्याच्यात निर्माण झाली आहे. आमच्या जखमावर मीट चोळणारी वांझ संस्कृती दहन करावी, आयुष्याची जात विचारणारी सर्व तत्वज्ञाने जाळून भस्म करावी, आपल्या जीवनातील अंधार

नष्ट न करणारे आकाशदिवे विझवावे ही त्यांची मनीषा आहे.”⁵ ती महत्वाची वाटते. केवळ कलात्मक काव्य रचावी ही आदिवासी कवीची प्रेरणा नाही. आपली कविता म्हणजे आदिवासींचा जो संघर्ष सुरु आहे त्या संघर्षातील एक हत्यार आहे अशीच आहे. आपल्याला कुणी कवी नाही म्हटले तरी चालेल पण आपल्या कवितेने आदिवासी बांधवांच्या मनात संघर्षाची प्रेरणा निर्माण झाली पाहिजे. ही त्यांची प्रामाणिक धडपड आहे.

निष्कर्ष :

- 1) निसर्ग प्रतिमांची मुक्त उधळण, रानशिवारांचे-दऱ्याडोंगरांचे आणि तेथिल मुक्त जीवनाचे प्रसन्न वातावरण या कवितांना लाभले आहे.
- 2) निसर्गाशी तादात्म्य पावलेल्या माणसाचे आत्मभान, समूहनिष्ठ अंतःप्रेरणा, मानवी मूल्यांचा उद्घोष, संस्कृतीनिष्ठ क्रांतीची धगधगती मशाल, बोली भाषा, गौरवशाली इतिहास, जीवनसंघर्ष, शोषण, कुपोषण, शासन, नक्षलवाद्यांचे भय इत्यादी परिप्रेक्ष्यातून त्या अवतरल्या आहेत.
- 3) मराठी काव्यविश्वात ह्या कविता वास्तवकाळात शब्दशिल्प ठरत आहेत. 'मोहोळ' या कवितासंग्रहातील कवितांमधून अभिमानाबरोबरच आदिवासी कवींनी आपल्या दुःस्थितीचे आणि एकूणच आपल्या श्रमावर जगणाऱ्या आदिवासींच्या सुखदुःखाची कहाणी मुखरीत केली आहे.
- 4) त्यामागे एकप्रकारची क्रांतिप्रेरणा आहे.
- 5) आदिवासी कविता अद्याप जरी बाल्यावस्थेत जगत आहेत असे वाटत असले तरी तिचा गाभा अत्यंत सशक्त आहे.
- 6) तिच्यात कमालीचा प्रामाणीकपणा आहे. या कवींची अनुभूती उधार उसणवार आणलेली नाही. स्वानुभूतीतून ह्या कविता प्रकट झाल्या आहेत.
- 7) त्यातील प्रतिमाविश्व ज्या रानावनात ते जगतात त्यातील घटनांच्या तपशीलातून निर्माण झाले आहे.
- 8) त्यामुळेच एका वेगळ्या नव्या अनुभूतीविश्वाची कविता मराठीत निर्माण होऊन मराठी काव्यवाङ्मयात तिने आपल्या वैशिष्ट्यपूर्णतेने आणखी संपन्नता आणली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- (1) तुमराम, विनायक, 'शतकातील आदिवासी कविता', हरीवंश प्रकाशन चंद्रपुर, प्रथमावृत्ती 2003, पृ. क्र. 25
- (2) राजगडकर, प्रभु- मेश्राम, भुजंग (संपा), 'मोहोळ' (कविता संग्रह) दुसरे आदिवासी साहित्य संमेलन, वणी मे 1982, प्रस्ता.- प्रभु राजगडकर,
- (3) चौधरी, सोपानदेव, 'आदिवासींची लोकगीते', 'हाकारा' (जुलै-डिसेंबर 1983) अंक 4 पृ. क्र. 13
- (4) भेले, लीला, 'आदिवासी कवींचा पहिला साहित्यिक प्लॅटफॉर्म-मोहोळ' लोकमत, (साहित्यजत्रा- 1982)
- (5) काळे, अक्षयकुमार, आदिवासी कविता, 'वाङ्मयीन प्रवृत्ती तत्वशोध', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2007, पृ. 415-416

आकाशवाणी माध्यमातील मराठीकरिता व्यावसायिक संधी

डॉ.मीनाक्षी दरणे

एस.बी.कॉलेज अहेरी

सारांश (Abstract)

आजच्या विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या युगात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाने समस्त विश्व व्यापलेले आहे. आज नभोवाणी दुरचित्रवाणी आणि संगणकाद्वारे संपुर्ण विश्वातील घडामोडींची माहिती आपल्याच घरी बसुन प्राप्त करता येते रोजच्या जीवनात आपण बोलतो त्याप्रमाणे कसे लिहायचे, कृत्रिमता, गांथिकता बोजडपणा हे दोष कसे टाळायचे या दृष्टीने सराव केल्यास प्रसारमाध्यमांसाठी लेखन करता येते श्रवणाच्या सहाय्याने दृक् प्रत्यय देणे या गुणाची नभोवाणीसाठी गरज असते मराठीच्या विद्यार्थ्यांसाठी अनेक क्षेत्रांमध्ये संधी आहेत त्यापैकी एक आकाशवाणी हे क्षेत्र आहे. आकाशवाणी हे लोक संपर्क साधण्याचे अतिशय सुलभ स्वस्त व सर्वाना उपलब्ध होउ शकणारे साधन आहे. आज नवनवीन इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांनी आपले प्रस्थ निर्माण केले असले तरी आज ही आकाशवाणी या माध्यमाने आपली अबाधितता कायम राखली आहे. आकाशवाणी हे देशाच्या कानाकोपऱ्यात माहिती पाठविण्याचे लोकशिक्षण देण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. लोकसंस्कृती, लोककला, प्रादेशिक भाषांतील विविध वाङ्मयीन अविष्कारांचे संवर्धन आकाशवाणीद्वारे होत असते.

परिचय (Introduction)

भारतामध्ये २३ जुलै १९२७ ला मुंबई येथे पहिले अकाशवाणी केंद्र सुरू झाले तेव्हापासून आजतागायत आकाशवाणीचा प्रसार आणि प्रभाव सातत्याने वाढतांना दिसतो. आकाशवाणीवर शेतीविषयक कार्यक्रम, आध्यात्मिक तसेच शैक्षणिक, ग्रामीण, क्रीडाविषयक, आरोग्य विषयक असे शासकीय धोरणांचा प्रसार करणारे असे विविध कार्यक्रमांचे आयोजन आकाशवाणीवर होत असते. आकाशवाणी श्राव्य माध्यम असल्यामुळे ते निरक्षरांपर्यंत ही पोहचते केवळ ध्वनींच्या सहाय्याने वापरली जाणारी भाषा आणि त्याआधारे श्रोत्यांच्या कल्पनाशक्तीला केलेले आवाहन हे आकाशवाणीच्या संवादाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

शोध (Findings)

आकाशवाणी कार्यक्रमांचे विविध प्रकार आहेत. त्यात बातमी पत्र उदघोषणा, भाषण, चर्चा, मुलाखत, परिसंवाद, रूपक, श्रुतिका आणि नभोनाटय हे सर्व प्रकार आकाशवाणीवरून सादर करण्यासाठी मराठीच्या विद्यार्थ्यांना संधी उपलब्ध आहेत.

बातमीपत्र :- आकाशवाणीचा उद्देश केवळ लोकांचे मनोरंजन करणे हा नाही तर जनमानसापर्यंत विविध विषयाची अद्ययावत माहिती पोहचवणे हा मुख्य उद्देश आहे. आकाशवाणीवरील प्रसारणाच्या एक चतुर्थांश भाग बातमीपत्रांनी व्यापलेला असतो. बातमीपत्राचे वाचन करतांना शुध्द भाषा व स्पष्ट उच्चार हवे असतात. त्यामुळे मराठीच्या विद्यार्थ्यांना आकाशवाणीवर काम मिळू शकते. बातमी लेखन करण्यासाठी आकाशवाणीवर संधी मिळते.

उद्घोषक:- कार्यक्रम लोकांपर्यंत चांगल्या पध्दतीने पोहचविण्यासाठी चांगल्या उद्घोषकाची आवश्यकता असते उद्घोषणेतून कोणता कार्यक्रम कोणत्या केंद्रावरून किती वाजता प्रसारित होणार आहे. इ. सुचना श्रोत्यांना दिली जाते. उद्घोषणेतून तो कार्यक्रम कोणता आहे. त्याचे लेखन कोणी केले आहे. त्यात कोणी कोणी सहभाग घेतला सादरकर्ता कोण? इत्यादी माहिती उद्घोषणेतून दिली जाते.

भाषण:- भाषण हे प्रगत भाषिक कौशल्य आहे. व्यावहारिक मराठी भाषा या अभ्यासक्रमात श्रवण — भाषण — संभाषण — वाचन व लेखन हे चार मूलभूत भाषिक कौशल्ये आहेत. आकाशवाणीवरील भाषणात नुसती माहिती लिहून चालत नाही. तर ज्यांना उद्देशून ती माहिती सांगायची आहे. त्यांच्याशी मित्र हो. भगिनीनो वगैरे सारखी संबोधने वापरून संवाद साधायचा असतो. त्यात वाकप्रचार म्हणीचा वापर करावा. लागतो. तसेच बोलीभाषेतील शब्द वापरावे लागतात. मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना हे करणे सहज शक्य होते. तेव्हा या क्षेत्रात काम करण्याची संधी त्यांना मिळू शकते.

चर्चा:- आपण आकाशवाणीवरून अनेक विषयांवर चर्चा ऐकत असतो. चर्चाही अतिशय सहज व जिवंत व्हायला हवी. त्याची संगतवार मांडणी करून घ्यावी चर्चा भरकणार नाही. याची काळजी घ्यावी. एखाद्या विषयाच्या चर्चेचे संयोजक म्हणून मराठीच्या विद्यार्थ्यांना या क्षेत्रात काम करता येईल.

मुलाखत:- आकाशवाणीवर अनेक व्यक्तींच्या मुलाखती घेतल्या जातात. त्यात क्रिडा क्षेत्रातील संबंधीत व्यक्ती साहित्यिक, पारितोषिक प्राप्त व्यक्ती अतुलनीय कार्य करणाऱ्या व्यक्ती, राजकीय सामाजिक क्षेत्रातील व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन त्यांच्या कार्याची माहिती सर्वांना व्हावी हा उद्देश मुलाखत घेण्याचा असतो. मुलाखतकार म्हणून आकाशवाणीवर मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना काम करण्याची संधी उपलब्ध आहे.

परिसंवाद:- आकाशवाणी वरील परिसंवादाची भाषा साधी सरळ सोपी आणि मुद्याला धरून असावी वेळेची मर्यादा असल्यामुळे आपले विचार थोडक्यात प्रभाविपणे मांडावे लागतात. त्यात संयोजकाची भूमिका फार महत्वाची असते संयोजक म्हणून आकाशवाणीवरील या क्षेत्रात विद्यार्थ्यांना काम मिळू शकते.

जाहिरातलेखन:— मालाच्या जाहिरातीबरोबर आकाशवाणीवरून जनजागृतीसाठीही जाहिरात केली जाते. उदा:— कुंटुबकल्याण, हुंडाबळी, लसीकरण, राष्ट्रीय एकात्मता, वनसंवर्धन, पेट्रोलबचत इ.विषयांवरही जाहिरात लिहून ती आकाशवाणीवर प्रसारित केली जाते. मराठीच्या विद्यार्थ्यांना जाहिरात लेखनाच्या क्षेत्रातही संधी उपलब्ध आहे. तसेच कार्यक्रमाचे निवेदन करण्याची संधी मिळते. आकाशवाणीवर सातत्याने साहित्यिक कार्यक्रम होत असतात. त्यात कथा, कविता, लेख, नाट्य कांदबरी रूपात असे कार्यक्रम घेतल्या जातात. या क्षेत्रातील तज्ञ असलेल्यांना व्यवसायाची संधी उपलब्ध होते. नवोदित नाट्य लेखकांना संधी मिळते.

रूपक:— रूपक म्हणजे ज्या कार्यक्रमात भाषण मुलाखत चर्चा नाटक काव्यवाचन या सर्वांचा योग्य तऱ्हेने समर्पक वापर केलेला असतो. त्याला रूपक म्हणता येवू शकते. रूपकामध्ये स्त्री-पुरुष दोगांचे आवाज वापरले जातात. वास्तवाची प्रखर जाणीव करून देणे हे रूपकाचे उद्दिष्टे असते. रूपकासाठी निवडलेल्या विषयाचे विविधांगी ज्ञान असायला हवे रूपकाचे लेखन करतांना लेखकाने हे तंत्र अवगत केल्यास आकाशवाणी माध्यमात मराठीच्या विद्यार्थ्यांना संधी प्राप्त होवू शकते.

निष्कर्ष:— १) बातमी पत्र — बातमी लेखन करण्याकरीता मराठीच्या विद्यार्थ्यांना आकाशवाणीवर व्यवसायाची संधी उपलब्ध होवू शकते.

२) उद्घोषक:— उद्घोषणेतुन कार्यक्रम केंव्हा व किती वाजता प्रसारित होणार या विषयीची माहिती द्यायची असते. या साठी भाषेची शुध्दता व स्पष्ट उच्चार पाहिजे या करिता मराठी एम.ए. झालेल्या विद्यार्थ्यांना व्यवसायाची संधी मिळू शकते.

३) भाषणचर्चा:— श्रवण भाषण संभाषण वाचन व लेखन हे चार मूलभूत भाषिक कोशल्ये आहेत. त्यात वाक्यप्रचार, म्हणीचा उपयोग करून बोली भाषेतील शब्दांचा वापर करून त्यात रंगत आणावी लागते मराठीच्या विद्यार्थ्यांना चांगले ज्ञान असते. त्यामुळे त्यांना इथे संधी मिळते.

४) मुलाखत:— मुलाखतकार म्हणून कामाची संधी मिळते.

५) परिसंवाद:— संयोजकाची भुमिका फार महत्वाची असते.

६) जाहिरात लेखन:— जाहिरात लेखन फक्त मालाचीच नसून सामाजिक राष्ट्रीय विषयांची ही जाहिरात द्यायची असते. जाहिरात ही अत्यल्प व परिणामकारक शब्द टाकून करावी लागते मराठीच्या विद्यार्थ्यांना इथे संधी उपलब्ध होवू शकते.

७) रूपकात्मक लेखन:— रूपकातुन वास्तवाची प्रखर जाणीव करून दिल्या जाते. इथे मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना व्यवसायाची संधी उपलब्ध होवू शकते.

संदर्भ ग्रंथ:—

- १) व्यावहारिक मराठी ल.रा. नासिराबादकर फुडके प्रकाशन कोल्हापूर आठवी आवृत्ती २००८
- २) दृकश्राव्य माध्यमासाठी लेखन कौशल्ये — २ श्री.चंद्रकांत भोजाळ यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नासिक—२००८
- ३) नभोवाणी कार्यक्रम तंत्र आणि मंत्र सौ.पुष्पा काणे
- ४) व्यावहारिक मराठी पुणे विद्यापीठ प्रकाशन पुणे
- ५) व्यवसायाभिमुख भाषिक लेखन कौशल्य प्रा.नरेद्र मारवाडे

जल व्यवस्थापनाकरिता जलसाक्षरता

डॉ. बैजू प्रकाश सोमलकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
राजधर्मराव महाविद्यालय, अलापल्ली
मो.नं. ९४२२९३७८१६
Email : -
somalkarprakash@gmail.com

गोषवारा:—

जागतीकीकरणाचे वारे वाहू लागल्यानंतर अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये बरीच उलथापालथ झाली, कृषीप्रधान असलेल्या आपल्या भारत देशात त्याकडेही लक्ष दिल्या गेले. पारंपारीक शेतीला आधुनिकतेकडे वळविण्याचा प्रयत्न झाला आणि शेतीचे स्वरूप बदलत गेले. परंतु हा बदल अनूकूल आहे काय? हा खरोखरच गंभीर प्रश्न आहे. कारण ऐकैकाळी सुजलाम सुफलाम असे भारताचे वर्णन केले जात होते. कारण निर्सगावरच आधारीत असला तरी पाऊस हा नियमित आणि मुबलक पडून नद्या या बारमाही वाहत होत्या. शेत्या पिकून पिक डौलाने डोलत असत, परंतु आज तो काळ राहिला नाही वाढते औद्योगिकरण पाण्याची अनियमितता यामुळे जल स्रोत घटत चालले आहे. यावर वेळीच उपाययोजना केली नाही तर तिसरे महायुद्ध हे पाण्यावरूनच होईल. यात दुमत नाही, काळाची हि गरज ओळखून पाणी वाचवावे यासाठी सर्वच पातळीवर शिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे.

बिज शब्द : जलव्यवस्थापन, निर्सर्गदत्त पाऊस, जनजागृती , शालेय अभ्यासक्रम ,पर्यावरण संतूलन

प्रस्तावना : भारतात पाणी मुबलक होते ते प्रामुख्याने पावसामुळे पावसाळ्यात पाण्याचे भूपृष्ठावर निर्माण झालेले प्रवाह हे तलाव, नदी, नाले, विहीरी इत्यादी जलस्रोताचा भूजल पातळी वाढविण्यासाठी उपायोग होत असे आणि अशा तऱ्हेने पावसाळ्यात नैसर्गिकरित्या मिळालेले पाणी मानवाची वाढती पाण्याची गरज पूर्ण करण्याकरिता उपयोगी आणल्या जात असे. परंतु मानवी हस्तक्षेपामुळे किंवा पाण्याच्या दरुपयोगामुळे हे जलवारे हळूहळू नष्ट होत चालले आहेत. त्याचाच परिणाम म्हणून पर्जन्य देखील अनियमित होत चाललेला असून ही अनियमितता वाढत आहे. परिणामी दिवसेदिवस पाणी साठ्यात घट होत जाऊन पाण्याचा प्रश्न गंभीर होत चालला आहे. भारत देशातील एकूण ५९३ जिल्हापैकी निम्न्या जिल्हामध्ये पाण्याची पातळी जवळजवळ सपुष्ठात आली आहे. यावर उपाययोजना म्हणून पाण्याची पातळी वाढविण्यासाठी काय केले पाहिजे? पाण्याचा दुरुपयोग कसा थाबविता येईल? नष्ट होत चाललेले जलस्रोत कसे वाचविता येईल? निर्सगाने दिलेली अनमोल देणगी म्हणजेच पावसाच्या रूपाने मिळालेले पाणी साठवता येईल.? या सर्वाविषयी जागृती निर्माण करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. या करिता सर्व

स्तरावरून शिक्षण देण्याची आज गरज निर्माण झाली आहे. यात प्रत्येक व्यक्ती अगदी छोट्या पासून मोठ्या पर्यंत सर्वच सहभागी होतील तेव्हाच भविष्यातील पाण्याचा प्रश्न सोडविता येऊ शकतो, त्यासाठी आजपासूनच प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

पाणी साठविण्याचे काही उपाय:

पाणी ही कृतीम बाब नसून यासाठी केवळ निर्सगावरच अवलंबून राहावे लागणार आहे. याची जाणीव ठेवल्याशिवाय या दृष्टीने पावले पडणार नाहीत. एकंदरित पावसापासून मिळणारे पाणी साठवून ठेवणे हाच त्यावर एकमेव उपाय होय, ते पुढील प्रमाणे.

पाणी अडवा पाणी जिरवा:—

“पाणी अडवा पाणी जिरवा” हि योजना केंद्रशासन व राज्यशासन यांच्या संयुक्त विद्यमाने पाण्याचा योग्य रितीने निचरा करण्यासाठी अमलात आणण्यात आली. या योजनेमुळे पाण्याचा योग्य त्या ठिकाणी निचरा करण्यासाठी पाणी अडवा पाणी जिरवा या योजनेद्वारे देशातील सर्व स्तरातील लोकांमध्ये या माध्यमातून जनजागृती करण्यास साह्य होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करून आपण या “पाणी अडवा पाणी जिरवा” यायोजनेचा अंगीकार केला पाहिजे.

जल संधारण:—

जलसंधारण याला साध्या भाषेत जोपासना करणे असे म्हटले जाते. आज आपल्या देशाला पाण्याचा प्रश्न भेडसावत आहे. त्यामुळे आपल्याला पाण्याचा जो साठा उपलब्ध आहे त्याची योग्यरित्या जोपासना करणे काळाची गरज आहे. “जल ही जीवन है” या म्हणीला अंगिकारून आपण पाण्याचा योग्य त्या ठिकांनी वापर करावा व पाण्याचा अपव्यय टाळावा.

पावसाच्या पाण्याचे नियोजन:—

पाऊस हा केवळ काही ठरावीक कलावधीतमध्येच पडत असल्यामुळे ह्या पडणाऱ्या पावसाचे योग्य तऱ्हेने नियोजन करून त्या पडणाऱ्या पाण्याचा साठा करण्यास वेगवेगळे जे पर्याय उपलब्ध असतात त्या सर्व संसाधनांचा योग्य रितीने वापर करण्यात यावा. उदा. शेतावरील पाणी विहीरीकडे किंवा आपल्या बोरवेलकडे वळवून निचरा करणे.

साठवण:—

पाऊस हा आपल्याला पुर्ण पावसाळ्यात पडतांना आढळत नाही. पावसाचे प्रमाण पुर्वीपेक्षा दिवसेंदिवस कमी—कमी होत आहे अशा पावसाचे पाणी साठविण्यासाठी शासन स्तरावरील ज्या योजना आहेत त्यांची योग्य रितीने अंमलबजावणी करून “थेंबे थेंबे तळे

साचे” हया म्हणीला अणुसरून पावसाच्या एक—एका थेंबाची साठवण करणे आवश्यक आहे. अशा पाण्याची साठवण करण्यासाठी आपल्याला विविध सरकारी स्तरावरील योजना असतात किंवा प्रकल्प असतात जसे, धरणे, तलावे, शेततळे, सिमेंट बंधारे, पाझर तलाव बांधणे व या तलावातील किंवा बंधान्यातील गाव सहभागातुन गाळ काढणे व साठवण क्षमता वाढविणे इत्यादी स्वरूपाच्या साधणांचा उपयोग करून पाण्याची साठणूक करू शकतो, वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करता ही काळाची गरज आहे.

सातत्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येकडे पाहता पाणी वापरण्याबाबत वेळीस निबंध घातले तर तिव्र पाणी टंचाईला सामोरे जावे लागणार नाही. पर्यावरणाच्या न्हासामुळे पाऊस कमी पडतो पडलेल्या पावसाचे योग्य नियोजन करून जलसाठा वाढविणे, त्याचा योग्य काटकसरिने वापर करणे यावर सर्व शैक्षणिक स्तरावर पाठ्यपुस्तकांमधूनच अभ्यासक्रमात समावेश केल्यास सर्व स्तरावरील विद्यार्थ्यांना सहज जलसाक्षर करता येऊ शकते.

विविध अभ्यासक्रमातुन भविष्यातील पाणी साठ्याबाबत शैक्षणिक जनजागृती करीत असतांना पुढीलप्रमाणे सुधारणा करता येऊ शकतात.

तांत्रिक शिक्षण:

पाणी वाचविणे किंवा योग्य वापर करणे म्हणजेच पुनर्वापर करणे असेही म्हणता येईल. ही तशी तांत्रिक बाब आहे. कारण एकदा वापर केलेल्या पाण्याचा पुनर्वापर करणे हे सर्वसामान्यांना शक्य होणार नाही. ते कसे करावे याबाबत साक्षर झालेले विद्यार्थी हे समाजातील इतर घटकांपर्यंत हे ज्ञान पोहचवू शकतात व त्यामुळे पाण्याच्या अनिर्बंध वापरावर निश्चीतच अंकूश येऊ शकतो.

महिलासाठी विशेष विषयांची निर्माती :-

आपल्या शिक्षणप्रणालीत आजही काही विषय हे खास मुलींसाठी आहेत. पाण्याचा वापर हा महिला वर्ग जास्त प्रमाणात करतात त्यामुळे जल व्यवस्थापनावर काही अभ्यासक्रम खास मुलींच्या विषयांमध्ये समावेशीत केल्यास मुलींमध्ये पर्यायाने महिलांमध्ये निश्चितच जागृती निर्माण होईल.

बालशिक्षण :-

शिक्षणाचा पाया हा बालवयातचरोवला जातो. याच वयात पाणीवापराबद्दल आणि त्याचा अपव्यय होणार नाही असे बाळकडु जर मुलांना मिळाले तर त्यांची जडणघडणच या पध्दतीने होईल, ते पाण्याचा जपुन वापर करतील व इतरांना देखील या बाबतीत जाणीव करून देतील.

कृषी अभ्यासक्रम :- कृषी अभ्यासक्रमातुन आधुनिक शेतीचे संपुर्ण तंत्रज्ञान शिकविले जाते पण अजुनही शेतीमध्ये पाण्याचा वापर कशा पध्दतीने करावा की ज्यामुळे पाणी टंचाईवर मात करता येईल याचा समावेश झालेला नाही. परिणामी ग्रामीण भागातील पाणी टंचाईमुळे पिकांचे प्रमाणच कमी झालेले आहे. यावर निश्चितच मात करून नवनविन शोधांद्दारे कमीत कमी पाण्याच भरपूर उत्पादन घेणाऱ्या पिकांचाही शोध लावता येईल.

वाणिज्य शिक्षण :-

वाणिज्य शिक्षण म्हणजे अर्थव्यवस्थेचा कणा होय. सर्वच आर्थिक बाबींचा उद्योगधंद्यासह व शेती विकासासह वाणिज्य शिक्षणात समावेश होतो. त्यामुळे वाणिज्य शिक्षणात ज्या विविध विषयांचा समावेश आहे त्यात जलव्यवस्थापन ही नवीन शाखाच सुरू व्हायला हवी. त्यातुन नैसर्गिक पावसाच्या पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन कसे करता येईल यावर आधारीत अभ्यासक्रमात पाण्याचा संपूर्ण वापर कमीत कमी कसा करता येईल यावर जोर असावा.

निष्कर्ष:-

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात ७४% पाणी शेतीसाठी १८% पाणी विजनिर्मितीसाठी व इतर उद्योगधंद्यासाठीच फक्त ८% पाणी घरगुती उपयोगासाठी वापरले जाते. निसर्गदत्त पाण्याची सर्वांना गरज आहे. स्वयंप्रेरणेने पाणी बचत चळवळीत काम करणाऱ्यांना आपण जलसाक्षर म्हणू शकतो. तेच नागरिक पुढाकार घेऊन पाणी बचतीत काम करीत आहे. पर्यावरणाच्या न्हासामुळे कमी झालेला पाऊस, पडलेल्या पावसाचे योग्य नियोजन करून, जलसाठा वाढविने त्याचा योग्य काटकसरीने वापर करणे यासाठी विविध प्रभावी उपाययोजनांसोबतच शैक्षणिक स्तरावर अभ्यासक्रमाद्दारे जागृती निर्माण केल्यास हे कार्य अधिक प्रभावी होऊ शकेल.

संदर्भ:-

- १) दैनिक वर्तमानपत्र देशोन्नती दिनांक १२/०३/२०१५, महाराष्ट्रात सर्वकष जलनिती ठरविण्याची गरज, श्री. बि. टि. देशमुख यांचा लेख.
- २) Keller A.J., Integrated water resource systems: Theory & Policy
- 3) Frederiksen H.D. & Perry C., Needs & Priorities in water related Research
- 4) Bhuiyan S.I., Improving water use efficiency

**अंबाजोगाई तालुक्यातील प्राथमिक स्तरावरील शालेय व्यवस्थापन समितीची कार्य
— एक अभ्यास**

मार्गदर्शक
डॉ. अंधारे एस. जी.
उपकुलसचिव,
स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड

संशोधक
गित्ते त्रिबंक गोविंद

प्रस्तावना

केंद्रशासनाने सहा ते चौदा वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणारा अधिनियम लागू केला या अधिनियमातील भाग चार कलम २१ नुसार प्रत्येक शाळेमध्ये शाळा व्यवस्थापन समितीची स्थापना करणे अनिवार्य करण्यात आले. प्राथमिक शाळेत चालणाऱ्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवण्याकरिता विना अनुदानित शाळा वगळता उर्वरित सर्व शाळामध्ये शाळा व्यवस्थापन समितीस्थापन करणे बंधनकारक आहे या समिती मध्ये ७५% सदस्य शाळेच्या विद्यार्थ्यांचे पालक असतील उर्वरित २५% सदस्यामध्ये स्थानिक प्राधिकरणाचा एक शाळेच्या शिक्षकांनी निवडलेला एक शिक्षक, पालकांनी निवडलेला एक व स्थानिक शिक्षण किंवा बाल विकासातज्ज्ञांची निवड करण्यात येते शाळेचे मूख्याध्यापक हे समितीचे पदसिद्ध सचिव म्हणून काम पाहतात. शालेय व्यवस्थापन समिती दर दोन वर्षां नंतर पुनर्गठित करतात. शालेय व्यवस्थापन समिती शाळेला चांगल्या प्रकारे सहकार्य करून शाळेच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. आंबाजागाई तालुक्यात जिल्हा परिषद शाळेत कार्यरत असणाऱ्या शालेय व्यवस्थापन समित्यांविषयी माहिती घेणे.
२. शालेय व्यवस्थापन समित्या शाळेत करत असलेल्या कार्याचा शोध घेणे.

संशोधनाची गरज

प्राथमिक शाळेत शालेय व्यवस्थापन समित्या कार्यरत आहेत. शालेय व्यवस्थापन समित्या शाळेची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी कार्यरतात. विद्यार्थ्यांच्या अडचणी सोडवण्यासाठी शिक्षकांना मदत करतात म्हणून त्यांनी केलेल्या कार्यावर संशोधन होणे गरजेचे आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

शाळेतील व्यवस्थापन समिती विषयी माहिती मिळेल शाळेत व्यवस्थापन समित्या कोणती कार्य करतात या विषयी सविस्तर माहिती मिळेल ही माहिती इतर शाळांसाठी प्रेरणादायी ठरेल.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण संशोधन पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

संशोधन न्यादर्श

प्रस्तुत संशोधनासाठी जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळेतील २० शालेय व्यवस्थापन समित्यांची निवड सुगम यादृच्छिक पध्दतीने केलेली आहे.

संशोधन साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी मुलाखत व प्रश्नावली या साधनांचा वापर संशोधनासाठी केलेला आहे.

सांख्यिकिय परिमाणे

प्रस्तुत संशोधनात माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचनसाठी आलेख, तक्ते, शेकडेवारी या सांख्यिकिय परिमाणांचा वापर केलेला आहे.

संशोधन निष्कर्ष

१. शालेय व्यवस्थापन समिती शाळेच्या कामकाजाचे संनियंत्रण करते.
२. शाळेस प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या विनियोगावर नियंत्रण ठेवते.
३. विद्यार्थ्यांचे हक्क व शिक्षकांचे कर्तव्य याचा पाठपुरावा करते.
४. विद्यार्थ्यांची पटनोंदनी व उपस्थिती १००% राहिल या साठी दक्षता घेते.

५. शाळा बहय मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करते.
६. शाळेतील मध्यान्ह भोजन कार्यक्रमाचे सनियंत्रण करते.
७. शालेय विकास योजना तयार करून त्या वरील खर्चाचे सनियंत्रण करते.
८. शाळेचा गणवेश ठरवण्यासाठी मदत करते.
९. शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी काम करते.
१०. स्नेहसंमेलन, सहशालेय उपक्रम, राबवण्यासाठी शाळेस मदत करते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. शिक्षणातील नवे विचार प्रवाह सहशालेय उपक्रम (१९९०) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
२. देशपांडे कृ. प. (१९९०) शिक्षकांसाठी सहशालेय उपक्रम संच पहिला, पुणे.
३. पारसनीस न. रा. (२००९) शिक्षकांचे प्रशिक्षण, नित्यनुतन प्रकाशन पुणे.
४. गाजरे, चिटणीस, पाटील (२००६) नित्यनुतन प्रकाशन पुणे.
५. वेबसाईड.
६. वृत्तपत्रे.

दोन तेजस्वी तारका : बहिणाबाई आणि बहिणाबाई

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

सहायक प्राध्यापक,

इंदिरा महाविद्यालय,

कळंब, जि. यवतमाळ

ई मेल : pavanmandavkar@yahoo.com

भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा —

‘अरे संसार संसार, जसा तवा चुल्यावर’ म्हणत सोप्या, रसाळ भाषेत जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या बहिणाबाई चौधरींचे नाव माहित नाही, असा एकही अभ्यासक महाराष्ट्रात सापडणार नाही आणि ‘ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालासे कळस’ ह्या वारकरी संप्रदायाच्या प्रवासाचा अभंग रचणाऱ्या संत बहिणाबाईंचे नाव संत वाङ्मयात अत्यंत आदराने घेतले जाते, याची जाणीव नसणारा वाचकही कुठे आढळणार नाही. तरीही संत बहिणाबाई आणि निसर्गकन्या बहिणाबाई ह्या वेगवेगळ्या आहेत, हे फार कमी लोकांना माहित आहे. सतराव्या शतकात संत तुकारामांच्या शिष्या म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संत बहिणाबाईंच्या बाबतीत अनेक चमत्कारिक कथा प्रसिद्ध आहेत. शके १५५७ मध्ये जन्मलेल्या संत बहिणाबाईंनी आपले तेरा जन्म पुत्राला कथन केले होते आणि शके १६२२ मध्ये पूर्वकल्पना देऊन देह ठेवला. निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी यांचा जन्म इ.स. १८८० मध्ये नागपंचमीला झाला आणि १९५१ साली ३ डिसेंबरला विनोबांची गीताई श्रवण करीत असताना त्यांनी प्राण त्यागला.

दोन्ही कवयित्रींचा कालखंड, पार्श्वभूमी, परिस्थिती पूर्णतः वेगळी असली तरी अलौकिक अनुभूतीमुळे त्यांच्यात काहीसे साम्य आढळते. त्यांच्या कष्टमय चरित्रांची पार्श्वभूमी, त्यावर त्यांनी गाठलेली आध्यात्मिक उंची, संसाराचा गाडा ओढताना त्यातूनच आपला आनंद शोधणे, जीवनाच्या पाउलवाटेवरचे आपले अनुभव काव्यातून टिपणे, साध्या संसारी स्त्रियांचे हे अनुभव रसिकांना अनुपम्य असा काव्यानंद देणारे असणे अशा अनेक गोष्टी त्यांच्या बाबतीत समान आहेत. म्हणूनच साहित्यनभात या दोन तेजस्वी तारका आजही आपल्या तेजाने तळपत आहेत.

बीजशब्द —

कविता, स्त्री, आध्यात्म, कष्ट, काव्यसौंदर्य

प्रस्तावना —

अपार कष्ट करून स्वतःच्या बळावर संतप्रभावळीत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करणाऱ्या बहिणाबाईंचे जीवन अनेक रहस्यांनी भरलेले असूनही आदर्शवत आहे. बहिणाबाईंनी मानवी जीवनाच्याच नव्हे तर सृष्टीच्या विविध कक्षांना स्पर्श केला आहे. मानवी जीवनातले आणि पारमार्थिक जीवनातले कितीतरी अनुभव बहिणाबाईंच्या कवितांचे विषय झाले आहेत. लौकिक अनुभव, अलौकिक अनुभव अशा दोन्ही प्रकारांत बहिणाबाईंची कविता आशयबद्ध झालेली आहे. लौकिक अनुभवात मानवी जीवनातील सत्यानुभूतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न बहिणाबाईंनी केला आहे, तर अलौकिक अनुभवात पारमार्थिक सत्यानुभूतीचा शोध घेतला आहे.

कवीही जन्माला यावा लागतो आणि कविताही. वाङ्मयाचा प्रारंभबिंदू कविता हाच आहे, ह्यात दुमत नाही. भल्या भल्या दिग्गजांच्या कविता जेव्हा समग्र महाराष्ट्राला भुरळ घालत होत्या, संत, पंत, तंत रचनांचे आदर्श कपाळावर चिकटवून कविता प्रसवली जात होती आणि मराठी सारस्वतात दर्जेदार म्हणून वाखाणल्या जात होती, त्याच वेळी खानदेशातील जळगावात राहणाऱ्या एका शेतकरी कुटुंबातील एक अडाणी स्त्री आपल्यावर कोसळणाऱ्या प्रत्येक संकटांचा सामना करीत, शेतात राबताना किंवा जात्यावर दळताना संसाराची गाणी गात होती. काळ्याशार भूमीत रसरशीत अंकुरासारखी ती रुजली, वाढली आणि त्या भूमीची गाणी तिने गायली. अक्षराचाही गंध नसलेल्या या स्त्रीने मौलिक आणि आशयघन असे काव्य महाराष्ट्राला दिले. जीवनाचे तत्त्वज्ञान कुणीही पहिले सांगितले नसेल इतक्या सोप्या भाषेत सांगणाऱ्या या महान कवयित्रीचे नाव होते — बहिणाबाई चौधरी. या दोघींच्या जीवनचरित्रासोबतच त्यांच्या काव्यविषयाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लेखाद्वारे करण्यात आला आहे.

संत बहिणाबाई यांचे लौकिक चरित्र:

बहिणाबाईंचे चरित्र म्हणजे तत्कालीन स्त्रीजीवनाचा आरसाच होय. बहिणाबाईंच्या चरित्रात त्यांच्या साधकावस्थेच्या मार्गात अडचणीच जास्त आलेल्या दिसतात. एक सामान्य मुलगी आपली भक्तीची उत्कट इच्छाही पूर्ण करू शकत नाही. त्याकरिता तिला आप्तांकडून, समाजाकडून फार मोठा विरोध सहन करावा लागतो. मात्र हा विरोध आणि त्रास सहन करीत, विरोधाचा सामना करीत अखेर आपल्या इच्छित स्थळी पोचणाऱ्या बहिणाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विजय झालेला दिसतो.

बहिणाबाईंचा जन्म देवगाव या गावी शके १५५० म्हणजेच इ.स. १६२८ साली झाला. वाजसनेयी शाखेचे यजुर्वेदीय ब्राह्मण असलेल्या माता जानकी व पिता आऊजी कुळकर्णी यांच्या घरी हे कन्यारत्न जन्माला आले. बहिणाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंचे नजर टाकताना लक्षात येते की, त्या आलेल्या परिस्थितीला आपले नशीब मानून ती परिस्थिती निभावून नेणाऱ्या एक स्त्री आहेत. त्यांचा विवाह वयाच्या तिसऱ्या वर्षीच झाला. त्या काळातील चालीरीती पाहता हे बरोबर असेलही; परंतु त्यांचा विवाह एका तीस वर्षीय बिजवराशी झालेला आहे. बहिणाबाईंचे हे वय म्हणजे न कळणारे वय होय; परंतु पुढेही या प्रकाराबद्दल त्या कुठलीही तक्रार करताना दिसत नाहीत किंवा त्यांच्या काव्यात नाराजीचा सूरही उमटलेला नाही. त्यांचे चरित्र त्यांच्या अभंगांतूनच प्रकटते. त्यांची नाराजी, खेद, तक्रार त्या त्यातून मांडू शकल्या असत्या; पण उलट त्या म्हणतात,

*द्वितीय समंधी वरुषा तिसाचा । नोवरा भाग्याचा ज्ञानवंत ॥
बहेणि म्हणे त्यासी कन्यादान केले । आंदन दिथले सर्व काही ॥'*

(अभंग क्र. ६, ओ. ३, ४)

बहिणाबाईंच्या आणि त्यांच्या पतीच्या वयात एवढे मोठे अंतर असूनही त्यासंबंधाने नाखुषी न दाखवता, उलट पतीची त्या स्तुतीच करतात, हे उल्लेखनीय आहे. पुढे बहिणाबाईंच्या आईवडिलांकडून लग्नात घेतलेले ऋण फेडता न आल्याने कलह निर्माण होऊन त्यांनी गावाचा त्याग केला. बहिणाबाईंच्या भ्रतारासही बोलावून घेतले. अशाप्रकारे बहिणाबाईंचे कुटुंब परागंदा होऊन भटकंती करू लागले. येथेही बहिणाबाई मुकाटपणे आपल्या कुटुंबीयांच्या मागोमाग निघालेल्या दिसतात. गावोगाव भटकंती, भिक्षा मागून उदरनिर्वाह असे कष्टमय जीवन त्यांना व्यतीत करावे लागले. अशा विपरीत परिस्थितीतही गावोगाव होणारे देवदर्शन त्यांना जास्त सुखमय वाटत होते. यावरून त्यांच्या मनातला भक्तिभाव लहानपणापासूनच कसा मूळ धरून होता, हे दिसून येते. त्या म्हणतात,

*'गंगा देखोनिया सिद्धेश्वर देव । तेथोनिया जीव निघो नेणे ॥
आवडीचा हेत पूर्वील संस्कार । श्रवणी आदर कीर्तनाचे ॥'*

(अभंग क्र. ८, ओ. १, २)

त्यांच्या अभंगात कुठेही कष्टांचे चित्रण दिसत नाही; उलट देवदर्शनाचे सुख जागोजागी प्रकट झाले आहे. शंभूमहादेवास पाहून त्यांच्या मनात येते की कोरानाचे कण आपण सहज कुठेही मिळवू शकू; पण हे असे देवदर्शन मिळवण्यासाठी पुण्यच पाठीशी असावे लागते. यावेळी बहिणाबाईंचे वय केवळ अकरा वर्षांचे होते. इतक्या बालवयात भक्ती रुजल्यामुळे पुढील आयुष्यात या भक्तीचे डेरेदार वृक्षात रूपांतर झाल्याचे दिसून येते.

बहिरंभटाकडे वास्तव्य करीत असताना बहिणाबाईंना रोज भागवत—पुराण ऐकायला मिळू लागले. विद्यार्थ्यांना शिकवले जाणारे वेदपाठ, त्यांच्यात चाललेली आत्मविद्येची चर्चा कानावर पडू लागल्यामुळे आधीच्याच परमार्थसन्मुख मनाला भागवत, वेदपाठाचे संस्कार अधिकच आध्यात्मिकतेकडे बहिणाबाईंना ओढताना दिसतात.

बहिणाबाईंचा पती अत्यंत तापट व संशयी स्वभावाचा होता. बहिणाबाईंनी केवळ भगवत्प्रेमासाठी एवढ्या लहान वयात इतका छळ सोसला, हे ऐकून परम भागवत प्रल्हादाची आठवण कोणास होणार नाही? आपल्या ईशप्रेमात अंतराय आणणाऱ्या भ्रताराचा त्याग करण्याची कल्पनाही बहिणाबाईंच्या मनात आली नाही व आली असती, तरी त्या कालात तसे करणे तिला शक्यही नव्हते. शिवाय अकरा वर्षांच्या मुलीच्या मनात असले विचार कुठून येणार? पती हाच परमेश्वर आणि तो करील ते प्रमाण, ही तत्कालीन स्त्रियांची समजूत. त्यामुळे त्यांची भगवद्भक्ती आणखीनच तेजस्वी झाली असावी, असे वाटते.

बहिणाबाईंचा सद्गुरुविषयीचा कळवळा अभंगांतून वारंवार व्यक्त झाला आहे. *'मत्स्य जैसा जळावाचुनि चरपुडी । तैसी ते आवडी तुकोबाची ॥'* असे सद्गुरुविषयी म्हणून एखाद्या गोष्टीचा ध्यास घेण्याची वृत्ती त्या दर्शवितात.

बहिणाबाईं आध्यात्मिक वृत्तीने भारलेल्या, वत्सल, प्रेमळ, त्यागी, सहनशील, मर्यादाशील, शांत अशा गुणांनी परिपूर्ण दिसतात. त्यांच्या स्वभावाची खरी ओळख तेव्हाच होते, जेव्हा त्यांचा पती 'परमार्थ किंवा मी' असे पर्याय त्यांच्यासमोर ठेवतो. एकीकडे सद्गुरुची लागलेली ओढ, जळाशिवाय तडफडणाऱ्या माशासारखे होत असलेले मन तर दुसरीकडे असा भ्रतार, ज्याने

आतापर्यंत तिचा छळ केला आहे, तिच्या परमार्थमार्गात जो धोंडा बनून उभा आहे, अशी द्विधा मनःस्थिती होते. तेव्हा बहिणाबाई पतीचा तिरस्कार न करता, पतीशिवाय पत्नीच्या आयुष्याला अर्थ नाही, प्राणाशिवाय देहास जशी शोभा नाही, अशी स्वतःच्या आयुष्यातील पतीची जागा अधोरेखित करित सदगुरूचा ध्यास सोडण्याचा निर्णय घेतात. त्यांची ही कृती कोणत्याही पतिव्रतेसमोर आदर्श ठेवणारी आहे.

बहिणाबाईची श्रद्धा होती की, आपल्याला भोगाव्या लागणाऱ्या यातना हा आपल्या जीवनाचाच एक आविभाज्य भाग आहे. तो कसा चुकेल, याची त्यांना भ्रांत नव्हती. उलट असे प्रसंग वारंवार यावेत म्हणजे आपली भक्ती दृढ होईल असा त्या विचार करित. बहिणाबाईची परीक्षा घेऊन कदाचित ईश्वराला दया आली असावी; म्हणून त्यांच्या पतीला शारीरिक दाह निर्माण करून विचार करण्यास भाग पाडले. ब्राह्मणाचे रूप घेऊन त्याला दृष्टांत दिला आणि त्याचे मन वळविण्यात यशस्वी झाले. बहिणाबाईची तपःसाधना इतकी दृढ होती, की त्यांच्या मदतीसाठी ईश्वरालाही कार्यरत व्हावे लागले.

बहिणाबाईच्या व्यक्तिमत्त्वात आमूलाग्र बदल झाला तो तुकारामांचे दर्शन होऊन त्यांचा वरदहस्त लाभल्यावर. त्यांचे अंतरंग जणू सुखाने डोलू लागले. शिवाय त्यांना झालेली कवित्वाची स्फूर्ती. यामुळे आपले अनुभव त्यांनी अभंगरूपात साठवून ठेवण्यास सुरुवात केली. हे अभंग म्हणजेच बहिणाबाईच्या व्यक्तिमत्त्वाला पूर्णत्वाने आकार देण्यास कारणीभूत ठरले. म्हणूनच 'रामदासानंतर समर्थ संप्रदाय जसा निष्प्रभ झाला, तसे काही लगेच तुकारामांच्या पश्चात वारकरी संप्रदायाचे झाले नाही. तुकाराम भागवत धर्माचे कळस झाले, तर त्यांची शिष्या बहिणाबाई कळसाच्या ध्वजेप्रमाणे फडकली.'^१ एकूणच 'प्रपंच परमार्थ चालवी समान । तिनेची गगन झेलीयेले ।' असे म्हणणाऱ्या बहिणाबाईचे चरित्र आधुनिक स्त्रियांनाही मार्गदर्शक आहे.

बहिणाबाई चौधरी यांचे लौकिक चरित्र:

'ज्या कालखंडात मराठी सारस्वतातील दिग्गज कवी आपली प्रतिभा महाराष्ट्रावर उधळित होते, मराठी जनता ज्यांच्या काव्याच्या आस्वादात रंगून गेली होती, त्याच सुमारास खानदेशातील जळगावात राहणाऱ्या एका शेतकरी कुटुंबातील एक अडाणी स्त्री शेतात काम करता करता किंवा जात्यावर दळता दळता संसाराची गाणी गात होती. काळचशार भूमीत रसरशीत अंकुरासारखी ती रुजली, वाढली आणि त्या भूमीची गाणी तिने गायली.'^२ पाटीपुस्तक तर दूरच; पण अक्षराचाही गंध नसलेल्या या स्त्रीने मौलिक आणि आशयघन असा काव्यरूपातील हंडाच महाराष्ट्राला बहाल केला. मानवी जीवनाचे तत्त्वज्ञान ज्या अडाणी स्त्रीने आपल्या साध्या, सोप्या पण रसाळ भाषेत, अगदी मोजक्या शब्दात सांगितले आणि समस्त बुद्धिवाद्यांना चकित करून सोडले, अशी ही लोकमाता, भूमीकन्या, निसर्गकन्या बहिणाबाई म्हणजेच बहिणाबाई चौधरी.

इ.स. १८८० च्या नागपंचमीला बहिणाबाई चौधरींचा जन्म 'आसोदे' (असोदे) ह्या गावी झाला. हे गाव जळगाव शहरापासून अवघे २ मैलांवर होते. बहिणाबाईचे वडील उखाजी (उखई) हे गावचे महाजन होते. साहजिकच त्यांच्या घराण्याला गावात प्रतिष्ठा होती. ते कर्तृत्ववान होते. त्यांचा व्यवहार स्वच्छ होता. घरी नेहमीच येणाऱ्या जाणाऱ्यांची रीघ लागलेली असे.

*'बापाजीच्या हायलीत, येती शेट शेतकरी
दारी खेटरांची रास, घरी भरली कचेरी'*

(‘माहेर’, ‘बहिणाबाईची गाणी’, पृ. ४)

पुढे त्या म्हणतात,

*'गावामधी दबदबा, बाप महाजन माझा
त्याचा काटेतोल न्याव, जसा गावामधी राजा'*

(‘माहेर’, ‘बहिणाबाईची गाणी’, पृ. ४)

काटेतोल न्याय करणारे वडील 'उखाजी' तर आई 'भीमाबाई' (भीमाई) – सर्वांचे भले चिंतणारी, प्रेमळ स्वभावाची, सर्वाना शीतल छाया देणारी.

'माय भीमाई माऊली, जशी आंब्याची साऊली'

(‘माहेर’, ‘बहिणाबाईची गाणी’, पृ. ४)

बहिणाबाईंना घनःश्याम, गणपत, धनाजी हे तीन भाऊ तर सीता, तुळसा, अहिल्या ह्या तीन बहिणी होत्या.

*'आम्ही बहिनी आम्हाला, सीता, तुळसा, बहिना
देल्या अशीलाचे घरी, सगेसाई मोतीदाना'*

(‘माहेर’, ‘बहिणाबाईची गाणी’, पृ. ४)

बहिणाबाईचा विवाह वयाच्या तेराव्या वर्षी जळगावच्या नथूजी खंडेराव चौधरीबरोबर झाला. माहेराप्रमाणेच सासरचे घराणेही प्रतिष्ठित होते. सासरी सर्व कुटुंब एकत्र राहत होते; पण लवकरच ते कुटुंब विभक्त झाले. वाटण्या झाल्या. वाट्याला आलेल्या घरात, मिळालेल्या मोजक्या जमिनीवर कष्ट करत बहिणाबाई पतीसह राहू लागल्या. २-३ वर्षांनी दुष्काळ पडला. दुष्काळाच्या काळात त्यांना खडी फोडण्याचे कामही करावे लागले. खडतर अशी जीवनाची वाट त्यांच्या वाटचला आली. वाड्यातले धान्याचे पेव संपले. पेव म्हणजे जमिनीत खोलवर विहिरीप्रमाणे खणून, शेणाने सारवून, लिंपून त्यात घान्य साठवले जाते. इंग्रज सरकारने जळगावच्या मेहेरूण गावाला दुष्काळी काम म्हणून तलाव बांधायचे ठरवले. बहिणाबाईही शेती सोडून कामावर गेल्या. बहिणाबाईंनी जो देवाचा प्रथम शोध घेतला तो या परिस्थितीत. 'टाय पिटिसन देव भेटत नाही' हे त्यांनी जाणले. 'ज्याच्या हाताला घट्टे, त्याले देव भेटे।' हे त्यांना पटले.

बहिणाबाईंना दोन मुले आणि एक मुलगी झाली. ओंकार, सोपान आणि काशी. दुदैवाने तिशीच्या आतच त्यांच्यावर वैधव्याची आपत्ती कोसळली. त्या काळात स्त्रीचा आधार म्हणजे पतीच असे. जोडीदार गेला म्हणजे संसाररथाचे एक चाकच निखळले.

*अरे रडता रडता, डोये भरले भरले
आसू सरले सरले, आता हुंदके उरले!...
सांग सांग धर्ती माता, अशी कशी जादू झाली
झाड गेलं निधीसनी, माघे सावली उरली!*

(आता माझा माले जीव', 'बहिणाईची गाणी', पृ. २२)

बहिणाबाईंना आता जगायचे होते ते मुलांसाठी.

*देव गेले देवाघरी, आठी ठेयीसनी ठेवा
डोयापुढे दोन लाल, रडू नको माझ्या जीवा'*

(आता माझा माले जीव', 'बहिणाईची गाणी', पृ. २२)

असा स्वतःला धीर देऊन त्यांनी जीवन मार्ग पुढे आक्रमित केला; पण 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे' या उक्तीप्रमाणे बहिणाबाईंवर संकटेच अधिक आली. त्यांची मुलगी काशी हिचे लग्न बालवयात झाले. तिला सासरी फारसे सुख लाभू शकले नाही. मोठा मुलगा ओंकार हा प्लेगमधून वाचला; पण अपंग झाला. ओंकारच्या पत्नीलाही संसार सावरण्यासाठी कष्ट करावे लागले. त्यांना पांडुरंग नावाचा मुलगा होता. बहिणाबाईंचा दुसरा मुलगा म्हणजेच कवी सोपानदेव चौधरी. सोपाननेही पहिल्या पत्नीला घटस्फोट दिला व दुसरा प्रेमविवाह केला. ही सगळी संकटे बहिणाबाईंनी एकट्याने पचवली.

सोपानदेवांनी पत्नी लीलादेवीबरोबर नाशिकला बिऱ्हाड केले. तिथे बहिणाबाईं जात असत. तिथे बहिणाबाईंवा लक्ष्मीबाई टिळक, जानकीबाई साठे अशा मोठ्या व्यक्तींशी परिचय झाला. त्या परिचयातून, चर्चेतून काव्य अधिक फुलले. संकटांना दूर सारताना त्या स्वतःच्या मनाला समजावत,

*रडू नको माझ्या जीवा, तुले रडचि रे सव
रडू हासव जरा, त्यात संसाराची चव'*

(आता माझा माले जीव', 'बहिणाईची गाणी', पृ. २२)

तरीही अनेकदा कर्जबाजारीपणामुळे त्यांचा जीव व्यथित व्हायचा. हातातोंडाची गाठ जोडताना पांडुरंगाला त्या म्हणतात,

*अरे पांडुरंगा तुझी, कशी भक्ती करू सांग
तुझ्या रूपाआड येतं, सावकाराचं रे सांग'*

(स्फुट ओव्या', 'बहिणाईची गाणी', पृ. ८९)

पण बहिणाबाईंच्या संघर्षातही सकारात्मक पैलू जाणवतो. तळागाळातील माणसांच्या दुःखाचा, वेदनांचा वेध त्या घेतात. परमेश्वरावर डोळस श्रद्धा ठेवतात; पण त्यापेक्षा अधिक विश्वास आपल्या कर्तृत्वावर ठेवतात. 'माझी माय सरसोती, माले शिकवते बोली' असे सांगणाऱ्या बहिणाबाईंनी जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाची उकल करून अनेक गुपिते काव्यातून उघड करून अनमोल असा ठेवा जगाला दिला आहे.

३ डिसेंबर १९५१ रोजी बहिणाबाईंनी इहलोकाचा निरोप घेतला.

दोन्ही बहिणाबाईंच्या चरित्रांची तुलना:

प्रपंच व परमार्थ दोन्ही गोष्टी साध्य करण्यामागे संत बहिणाबाईंची झालेली ओढाताण, त्यांनी केलेले कष्ट, इच्छाशक्ती या सर्वच गोष्टी त्यांचे उच्च कोटीचे कर्तृत्व दर्शवितात. त्यांनी लिहिलेले सुमारे सव्वासातशे अंभंग म्हणजे त्यांच्या सर्वस्पर्शी व्यक्तिमत्त्वाची ओळख आहे. दुसरीकडे बहिणाबाई चौधरी यांच्यावर वैधव्याची कुऱ्हाड कोसळल्याने संसारात त्यांनाही भरपूर कष्ट करावे लागले. मात्र परमार्थ हेच त्यांचे ध्येय नव्हते. संत बहिणाबाईकरिता परमार्थ हे साधन आणि साध्य होते तर बहिणाबाई चौधरींनी अध्यात्माकडे केवळ एक चिरंतन सत्य म्हणून पाहिले. अध्यात्म हा त्यांच्या जगण्याचा आधार होता, असे म्हणता येणार नाही; मात्र अध्यात्माला त्यांनी नाकारले नाही. संत बहिणाबाई आणि बहिणाबाई चौधरी दोघीही कुटुंबवत्सल होत्या. एक मुलगी म्हणून आदर्श होत्या. एक पत्नी म्हणून आदर्श होत्या. त्या आदर्श माता होत्या. पुत्रांवर उत्तम संस्कार करून त्यांनी त्यांना घडविण्यामध्ये कुठलीही कसर ठेवली नाही.

तुकोबांनी स्वप्नात येऊन आशीर्वाद दिला. कपाळाला स्पर्श केला आणि संत बहिणाबाईंच्या रचना फुलल्या. बहिणाबाई चौधरींनी प्रवचन, कीर्तनाच्या श्रवणातून, परमेश्वराच्या भक्तीत तल्लीन होऊन जीवनानुभूतीतून काव्यरचना केली. 'माझी माय सरसोती, माले शिकवते बोली' असे त्या सांगत. त्यांची गाणी संतसामान्यांना समजेल अशा सोप्या भाषेत आहेत. जात्यावर दळता दळता, शेतात घाम गाळताना सहजस्फूर्त ती त्यांच्या मुखावाटे बाहेर पडली आहेत.

संत बहिणाबाईंच्या काव्यातील वैशिष्ट्ये:

बहिणाबाईंच्या विषयवैविध्याला तोड नाही. अध्यात्म ही एक बाजू, त्यात अनेक विषय, समाजप्रबोधन ही दुसरी बाजू, त्यातही अनेक विषय, या दोन्हीतून साकार झालेले त्यांचे लांबलचक तत्त्वज्ञान आणि हे तत्त्वज्ञानाचे डोस श्रोतेरसिकांना पाजत असताना काठिण्याला थाराही नाही. स्त्रियांशी हितगूज असो किंवा ब्राम्हण्यावरील आघात, त्यांची वैविध्यपूर्ण लेखणी तितक्याच सक्षमतेने पुढे येते. गुरुगौरव करायचा असो किंवा चरित्रकथनाच्या ओघात येणारे व्यक्तिचित्रण, त्यात नावीन्य सातत्याने येते, हा संत बहिणाबाईंच्या लेखणीतील वैविध्याचा आविष्कार कौतुकास्पद आहे.

बहिणाबाईंनी मानवी जीवनाच्याच नव्हे तर सृष्टीच्या विविध कक्षांना स्पर्श केला आहे. मानवी जीवनातले आणि पारमार्थिक जीवनातले कितीतरी अनुभव बहिणाबाईंच्या कवितांचे विषय झाले आहेत. लौकिक अनुभव, अलौकिक अनुभव अशा दोन्ही प्रकारांत बहिणाबाईंची कविता आशयबद्ध झालेली आहे. लौकिक अनुभवात मानवी जीवनातील सत्यानुभूतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न बहिणाबाईंनी केला आहे, तर अलौकिक अनुभवात पारमार्थिक सत्यानुभूतीचा शोध घेतला आहे.

अलंकारसौंदर्याचा विचार करताना त्यात अनुप्रास व यमक हे शब्दालंकार आणि उपमा, दृष्टांत, रूपक, मालारूपक, अपन्हुती, विरोधाभास, प्रश्नालंकार, चैतन्यारोप, अनन्वय, काव्यमय अत्युक्ती, व्यतिरेक, श्लेष, पर्यायोक्त, निदर्शना, व्याजस्तुती, एकावली, अर्थान्तरन्यास, परिकर ह्या बहिणाबाईंच्या काव्यात आढळतात. करुणरस, वत्सलरस, शृंगाररस, अद्भुतरस, हास्यरस, भयानकरस, बीभत्सरस, वीररस, रौद्ररस, भक्तिरस आणि शांतरस हे रस बहिणाबाईंच्या काव्यात बहरलेले आहेत. काव्यसौंदर्याचा शोध घेताना बहिणाबाईंची प्रतिमासृष्टी, संत बहिणाबाईंच्या अंभंगांतील विचारसौंदर्य यांना तोड नाही हेच खरे. बहिणाबाईंच्या काव्याची सौंदर्यात्मक वैशिष्ट्ये म्हणजे केवळ रसालंकारांपुरते मर्यादित राहून चालत नाही. त्यांचे विचार, त्यांचे रचनाकौशल्य, भाषेवरील प्रभुत्व या सर्गीयांमुळेही त्यांच्या काव्याला सौंदर्याचा उच्चाविष्कार साधता आला आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते.

त्यांच्या काव्यातून प्रगटणारे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विलोभनीय असे आहे. वेदनिष्ठा, विद्वलभक्ती, गुरुभक्ती, अद्वैत तत्त्वज्ञान, संतनिष्ठा यांप्रमाणेच पतिनिष्ठा हे पैलू त्यांच्या काव्यात आढळतात. त्यांचे काव्य प्रासादिक व तत्त्वज्ञानसंपन्न आहे. विवेक, चिंतनशीलता, ज्ञाननिष्ठा, व्युत्पन्नता, या गुणांप्रमाणेच बहुश्रुतता हाही गुण त्यांच्या काव्यात आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व त्रिविध तापांनी पोळल्यामुळे निर्माण झालेले नसून ते जन्मजात आहे. स्वतःला स्त्रीजन्म प्राप्त झाला, म्हणून त्यांनी उद्वेग व्यक्त केला आहे, तरी स्त्रीजीवनाच्या मर्यादा, लक्ष्मणरेषा सांभाळून आत्मज्ञानसंपन्न होण्याचा पुरुषार्थ त्यांनी करून दाखविला आहे. प्रपंचात पतीने छळ केला; पण त्याविरुद्ध 'ब्र'ही उच्चारला नाही. सामाजिक जीवनात दार्भिक मंबाजीने छळ केला तरी कोटे पुरुषनिंदा केली नाही. बहिणाबाईंचे काव्य सोज्ज्वळ आणि पवित्र आहे. विचारसरणी प्रगल्भ आहे. परिणामी त्यांची कविता वेगळ्या पातळीवर पोचली आहे.

बहिणाबाईंना गुरुकृपा झाली ती चमत्कारी हकीकत त्यांच्या भाविकतेची साक्ष पटविते. त्यांनी केलेला गुरुगौरव असामान्य आहे. गुरुभक्तीचा इतका सुंदर आविष्कार बहिणाबाईंशिवाय इतर स्त्रीसंतांच्या रचनांत आढळत नाही. वज्रसूची अनुवादातील त्यांचे भाष्य परखड आणि वैचारिक क्रांतिकारकत्व प्रगट करते. त्यांची चिंतनशीलता प्रगल्भ होती.

‘प्रतिमा ही संकल्पना संवेदनागर्भता आणि साधर्म्यवैधर्म्याधीश्टत रूपकप्रक्रिया या दोहोंच्या सहकार्यातून पूर्ण होते.’—सई देषपांडे, ‘प्रतिमाविचारांची रुपरेशा, अनुभवामृतातील प्रतिमासृष्टी, प्रथमावृत्ती, देविका प्रकाशन, ठाणे, १९९४, पृ. २८ प्रत्येक संतांची प्रतिमासृष्टी काहीना काही विशेष धारण करून अवतीर्ण होत असते. बहिणाबाईंची प्रतिमासृष्टी बरीच विस्तृत, व्यापक आणि अर्थगर्भ असल्याचे जाणवते. त्यांच्या प्रतिमाविश्वात सूर्यापासून क्षुद्र कीटकांपर्यंत, ब्रम्हापासून देहापर्यंत, निराकारापासून साकारापर्यंत अशा सर्व तऱ्हेच्या प्रतिमांचा संचार आहे. त्यांनी विविध विषयांवरच्या प्रतिमा योजल्या असल्या तरी कधी कधी त्यात पुनरावृत्तीही होते. तरीदेखील बहिणाबाईंची प्रतिमासृष्टी निश्चितच अर्थसंपृक्त, वैविध्यपूर्ण आहे. संस्कृत व मराठी वाङ्मयात रूढ असलेले अनेक काव्यसंकेत बहिणाबाईंच्या अभंगांत आढळतात. त्यांच्या काव्यात अलौकिक प्रतिभाविलास जाणवतो, तो प्रशंसनीय आहे. अहिणाबाईंनी कित्येकदा अनावधानाने तर कित्येकदा जाणूनबुजून ग्राम्य अभिव्यक्ती आपल्या काव्यात केली आहे. कर्मठाचे ढोंग, अभक्त ब्राम्हण, क्षुद्र देवीदेवतांचे पूजन यावर प्रहार करताना त्यांनी शिव्यांचाही वापर केला आहे. समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचा विनाश व्हावा, समाजाची रजतमगुणांकडून सत्वगुणांकडे प्रवृत्ती वळावी, ही त्यांची आस आहे. त्यांच्या काव्यातील उदात्त ध्येयापुढे ग्राम्यता विरून जाते. त्यांच्या लोकोद्धाराच्या विलक्षण कळवीयातून काव्यात परखडता येते आणि ग्राम्य अभिव्यक्तीतही एक प्रकारच्या सजीवतेचे सामर्थ्य दिसून येते. असे हे बहिणाबाईंचे काव्य कितीतरी सौंदर्यात्मक पैलूंनी सजलेले आहे. बोटावर मोजण्याइतके सौंदर्यबाधक दोष सोडले तर त्यांची कविता सौंदर्याचा शब्दाविष्कारही आहे आणि भावाविष्कारही आहे.

बहिणाबाई चौधरींच्या कवितांची वैशिष्ट्ये:

बहिणाबाई चौधरी यांचे जीवन कष्टमय असे व्यतीत झाले. दुर्दैवाने तिशीच्या आतच त्यांच्यावर वैधव्याची आपत्ती कोसळली. संसारथाचे एक चाक निखळले. जबाबदारी अंगावर आली. कष्ट वाढले आणि हे कष्ट करता करता त्यांची रचना फुलू लागली. ओव्या रचणाऱ्या या स्त्रीला आपण काव्यनिर्मिती करित आहोत, याची जाणीवही नव्हती. जात्यातून पीठ सहज पडावे, तशा त्यांच्या रचना घडत गेल्या. अभिजात लाभलेली काव्यप्रतिभा ही त्यांच्या अंतिम श्वासापर्यंत सोबत होती. त्यांचे चिंतनशील सजग मन विविध घटकांचे, प्रसंगांचे, मानवी प्रवृत्तींचे, जीवनव्यवहाराचे निरीक्षण करित होते. या निरीक्षणातून त्यांची कविता फुलत गेली. वेदनेतून निर्माण झालेली कविता ही हृदयाच्या आतल्या कण्यातून येते आणि ती अत्यंत प्रभावशाली ठरते. त्यांच्या कित्येक कवितांना तर तुकोबांच्या रचनांप्रमाणे सुभाषितांचा दर्जा प्राप्त झाला.

इंदिरा संत यांनी बहिणाबाई चौधरींना निसर्गकन्या म्हणून गौरविले आहे. त्या खरेतर भूमीकन्याही आहेत. कारण त्यांच्या अतिशय सुबोध आणि साध्या विषयांवरील सोप्या कवितेतून शेतीविषयक प्रतिमा, निसर्गाचे कौतुक, घस्त्रीविषयीचा अभिमान सर्वत्र विखुरलेला आढळतो. त्या स्वतः शेतात राबलेल्या असल्यामुळे शेतीविषयक जाणिवा आणि प्रतिमा त्यांच्या काव्यात विपुलत्वाने आढळतात. त्यांच्या कवितांना लोकगीतांचा बाज जाणवतो.

महाराष्ट्रातील जळगाव, भुसावळ परिसरात जीवन व्यतीत झाल्यामुळे तिथली खानदेशी आणि अहिराणी भाषा हे त्यांच्या काव्याचे विशेष रूप आहे. स्त्रियांची खास अशी वेगळी भाषाही त्यांच्या काव्यातून जाणवते. वरवर दिसायला स्त्री—पुरुषांची भाषा सारखी असली तरी स्त्रियांची काही वैशिष्ट्ये त्यांच्या बोलीतूनही दिसतात. याला कारण जुन्या काळात आर्यांचे भारतात आगमन झाल्यानंतर त्यांना दुसऱ्या समाजातून स्त्रिया स्वीकाराव्या लागल्या. या स्त्रियांनी कालांतराने आर्यांची भाषा आत्मसात केली तरी त्यांची मूळ वैशिष्ट्ये कायम राहिली. बहिणाबाईंची कविता अभ्यासताना स्त्रीभाषेचे असे वेगळे रूप सहजपणे दाखवता येते. या कवितेत स्त्रियांचे दीर्घ उच्चार आहेत. मृदू व्यंजनांचे उच्चार कमी आहेत. शेती, घर, मुलेबाळे हे स्त्रियांचे जग असल्यामुळे त्यातले कितीतरी सूक्ष्म अर्थदर्शक शब्द त्यांच्या कवितेत जागोजागी विखुरलेले आढळतात. ‘अवसभर’, ‘पूनव’, ‘मामंजी’, ‘घरोट’, ‘खिरनी’, ‘भिलावा’, ‘हाय’ अशा शब्दांनी त्यांनी आपले काव्य सजविले आहे. पूर्वीच्या काळी दळण घरीच जात्यावर म्हणजे घरोट्यवर दळले जात असल्याने गृहिणींचा बहुतांश वेळ दळण्यात जायचा. त्यांनी दळलेल्या पिठातून कुटुंबाची भूक भागली तर त्याच वेळी निर्माण होत गेलेल्या काव्याने समग्र मराठी काव्यप्रांताची भूक भागवली असे म्हणण्यापेक्षा मेजवानी दिली, असेच म्हणावे लागेल.

बहिणाबाईंची भाषा आणि शब्दभांडार हे अहिराणी, खानदेशी बोली भाषेशी आणि प्रदेशाशी संबंधित आहे. ‘धांडा’, ‘तावा’, ‘चुल्हा’, ‘बैतन’, ‘फुकनी’, ‘धुककय’, ‘मया’, ‘खय’ असे कितीतरी शब्द शहरी रसिक—वाचकांना नवीन वाटतात. ‘हातामघी घडाय फुकट गेला याय’, ‘शिदोळाले आला राग, माले म्हना फन्या नाग’, ‘भरली येहेर, मोट चाले भराभर, कशाले करतं, कनाचाक कुरकुर’, ‘आरशी झाली पारखी, आता मी कोनासारखी?’ अशा कितीतरी म्हणींचा परिचय होतो.

त्यांच्या काव्याला नटण्यामुडण्याची हौस नाही, अलंकारांची अपेक्षा नाही, बहिरंगांचा फाजील सोस नाही. ओघाने त्यांचे काव्य वाक्प्रचार, म्हणी आणि प्रतिमांनी नटते. त्यांच्या रचनांच्या प्रतिमांचे अधिष्ठान 'धरित्री' हेच आहे. ती त्यांच्या काव्यात सातत्याने वावरताना दिसते. 'माझी माय सरसोती', 'हिरीताचं देनघेनं', 'धरित्रीला दंडवत', 'आता माझा माले जीव', 'देव अजब गारोडी' किंवा कितीतरी 'स्फुट ओव्यां'मधूनही ते जाणवते. 'धरित्री'प्रमाणेच 'आभाळ', 'पाऊस', 'मन', 'सपान' याही प्रतिमा भुरळ घालण्याची क्षमता ठेवतात.

*'मन वढाय वढाय, उभ्या पिकातलं ढोर
किती हाकला हाकला, फिरी येतं पिकावर'*

(‘मन’, ‘बहिणाईची गाणी’, पृ. १८)

*'सांग सांग धर्ती माता, अशी कशी जादू झाली
झाड गेलं निंधीसनी, माघे सावली उरली!'*

(‘आता माझा माले जीव’, ‘बहिणाईची गाणी’, पृ. २२)

अशा रचनांमधील त्यांच्या प्रतिमा वाखाणण्याजोग्या आहेत.

संतांनी आपल्या काव्यनिर्मितीचे श्रेय परमेश्वराला दिले. बहिणाबाईसुद्धा आपल्या रचनांमागे ईश्वरी प्रेरणा असल्याचे नमूद केले. रामदास, तुकाराम, मुक्ताई यांच्या काव्याशी बहिणाबाईची कविता काहीशी मिळतीजुळती वाटली तरी तिला संतसाहित्य म्हणून संबोधता येणार नाही; कारण एकोणविसाव्या शतकातील जगण्यात त्यांना आलेले अनुभव त्यांनी आपल्या कवितांमधून चित्रित केले आहेत. त्यात जाणीवपूर्वक प्रबोधनाची पेरणी केली नसून अनुभूतीच्या प्रगटीकरणाबरोबर ओघाने ते येते.

‘महाराष्ट्राच्या ओठांवर ज्ञानेश्वरांची ओवी, एकनाथांचे भारुड, तुकारामांचे अभंग आणि बहिणाबाईची गाणी आहेत. बहिणाबाईची गाणी जीवनाला स्पर्श करणारी, सहस्रपदरी आहेतच, पण त्यांचं आणखी एक महत्त्वाचं वैशिष्ट्य म्हणजे या गाण्यांमध्ये लय आहे, ताल आहे, गेयता आहे. सुरेख चालींमध्ये ही गाणी म्हणता येतात. असं लय, ताल, गेयता असणारं काव्य कधीही कालबाह्य होत नाही. म्हणूनच शतकापूर्वीची बहिणाबाईची गाणी आजही आवडीने गायली जातात.’^३ साध्या, सरळ जगण्यातून निसर्गाचे जे अवलोकन होत गेले, तेच बहिणाबाईंनी त्यांच्या कवितेतून प्रतिमांच्या रूपात मांडले. जाणीवपूर्वक नाही, तरी उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, अनुप्रास, यमक आदी अलंकारांचा समर्पक वापर बहिणाबाईंच्या कवितेत आढळतो. त्यांच्या प्रतिमांचे मूळ ‘धरित्री’ आहे. बहिणाबाई अस्सल शेतकरी असून धरतीशी जणू त्यांची नाळ जोडली गेली आहे. म्हणूनच ‘धरित्री’च्या प्रतिमेतून त्या जन्मदा, सखी अशी विविध नात्यांची गुंफण उलगडून दाखवतात. धरित्री ही काळी, खडकाळ तरीही तिच्यातून उगवणारी फुले, फळे सुंदर, सुगंधी, चविष्ट, विविध रंगांनी परिपूर्ण अशी आहेत. म्हणजे हे सगळे गुण, ही सर्व वैशिष्ट्ये या धरित्रीमध्ये आहेत; पण ती स्वतःजवळ न ठेवता वाटून टाकण्यातच तिला धन्यता वाटते. बहिणाबाईंना यातून सृष्टीच्या आणि ईश्वराच्या मूळ रूपाशी एकच शक्ती निगडित आहे, हेच दाखवायचे आहे.

*'धर्तीमधल्या रसानं, जीभ माझी सवादते
तव्हा तोंडातली चव, पिंडामधी ठाव घेते'*

(‘माझी माय सरसोती’, ‘बहिणाईची गाणी’, पृ. ३)

धरतीप्रमाणेच आभाळही बहिणाबाईंच्या कवितांमधून डोकावते. धरती आणि आभाळ यांना जोडणारा रेशीमबंध म्हणजे पाऊस. निसर्गाशी संबंधित सर्वच घटक बहिणाबाईंच्या जीवनाशी एकरूप झाले होते. त्यांच्या सुखदःखाशी जुळले होते. चैत्र-वैशाखातले ऊन, अमृताची गोडी असणारी ‘लौकी’ नदी, माहेरच्या वाटेवरचे बाभळीचे वन, काटेगोटे, पाण्याच्या डाबा, वडाची झाडे, पळसाची फुले, सुगरण-साळुंकीसारखे पक्षी, ढगांचा गडगडाट, सुसाट वाहणारा मारोतीचा बाप – वारा, धरतीचा परिमळ, पावसाच्या झडी तर कधी पांडुरंगाचे गीता-भागवत सामावून घेणारा आल्हाददायक पाऊस, मातीतले अंकुर, त्यातून उगवणारे सोने एवढेच कशाला तर बोरी-बाभळीची झाडे आणि त्यांचे शेतीसाठी घातले गेलेले कुंपण, विहिरी, त्यावरील मोट, ‘कना’, ‘चाक’, ‘वखर’, ‘नांगर’, ‘तिफन’, ‘मोघडा’, ‘आऊत’, ‘गोफनी’, ‘कोयपं’, ‘इये’, ‘सरत’ अशी शेतीशी संबंधित अवजारे आणि वस्तूही सतत त्यांच्या रचनांतून सहजगत्या अवतरत राहतात. ‘पेरणी’, ‘कापणी’, ‘रगडणी’, ‘उपनणी’ हे तर त्यांच्या काव्याचे मुख्य विषयच होते. आणि या सर्वांच्या किमयेला पाहून त्यांना ‘देव अजब गारोडी’ वाटतो आणि त्यांच्या काव्याला अध्यात्माचा स्पर्श होतो.

एकंदरीत काय तर निसर्ग, भूमी आणि शेतकरी, ग्रामीण जीवनाला बहिणाबाईंच्या काव्यात विपुलत्वाने स्थान मिळाले आहे. मात्र या सर्वांचे श्रेय त्या सर्वशक्तिमान परमेश्वराला देतात.

‘बहिणाबाईंच्या काव्यात जातिवंत जिव्हाळा आणि अलौकिक प्रतिभा होती. जीवनातील सुखदुःख, ऊनपाऊस, चढउतार सारख्याच संयमाने पचवून, प्रत्येक क्षण त्या नुसत्या उत्कटतेने जगल्या नाहीत, तर प्रत्येक क्षणाला त्यांनी बोलते केले आणि म्हणूनच वास्तविकता आणि सत्य यांचा स्पर्श झालेले त्यांचे काव्य आपल्या मनाचा ठाव घेते.’^५

‘बहिणाबाईंची काव्यसृष्टी निसर्गप्रतिमांनी खचून भरलेली आहे. त्यांची शब्दकला अनुपम आहे. त्यांची चित्रवती भाषाशैली मनोवेधक आहे. त्यांची गाणी प्रासादिक आहेत. श्रवणमधुर आहेत. त्यांच्या गाण्यात आनंद आहे; पण आनंदाची बेहोशी नाही. सुख आहे पण सुखाचं उतणं मातणं नाही. दुःख आहे पण दुःखाचा आक्रोश नाही. तत्त्वज्ञान आहे, पण तत्त्वज्ञानाचा रूक्षपणा नाही. उपदेश आहे, पण उपदेशातला कोरडेपणा नाही. अलंकरण आहे, पण अलंकारांमुळे कवितेला येणारा बोजडपणा नाही. कल्पनाविलास आहे, पण कल्पनाविलासामुळे येणारी कृत्रिमता नाही. त्यांच्या गाण्यात विनोद आहे, पण विनोदांमुळे गांभीर्याला बाधा येत नाही... बहिणाबाईंची गाणी आहेतच तशी अनमोल.’^६

संत बहिणाबाईंची कविता कुठेच उणी ठरत नाही. ओज, लय, गती, गेयता, रस, अलंकार, भाव, संवाद, विरोध, आत्मनिष्ठा आदी प्रचलित सौंदर्यतत्त्व तसेच अनुभव आणि सत्याचा मनोरम्य आणि जीवनगम्य आविष्कार त्यांच्या कवितेत आढळतो. बहिणाबाई चौधरींचीही गाणी अजरामर झाली आहेत. संगीतबद्ध झाली आहेत, चित्रपटांतून उतरली आहेत. सामाजिक जाणवा, अध्यात्माचा स्पर्श, जीवनविषयक सर्वांग सुंदर तत्त्वज्ञान, दीनदलितांप्रती कणव, शेतकरी आणि ग्रामीण जीवनाशी जुळलेली नाळ, अंधश्रद्धा, व्यसने यांच्याविषयी स्पष्ट मते, सण, स्त्रीजीवन, विनोद, हास्य-कारुण्य, मानवतावाद, उपदेशपरता, संतांविषयी आदर, साहित्याला नव्याने ओळख करून दिलेले ग्रामीण, शेतकरी जीवनात वापरले जाणारे शब्द, वाक्प्रचार आणि म्हणी असे विविधांगी विषय आणि वैशिष्ट्ये यांनी त्यांची कविता बहरली आहे. त्यांच्या एकूणच या दोन्ही तेजस्वी तारकांनी मराठी सारस्वतात स्वतःचे अढळ स्थान निर्माण केले आहे. या व्यक्तिमत्त्वांना आणि त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला विनम्र अभिवादन!

निष्कर्ष —

१. संत बहिणाबाई आणि बहिणाबाई चौधरी या दोघींचीही कोटुंबिक पार्श्वभूमी विपरित आहे, त्यामुळे अपार कष्ट हेच दोघींच्याही जीवनाचे सार आहे.
२. अपार कष्ट करताना या दोघींनाही त्यांच्या पतीची साथ लाभलेली नाही. संत बहिणाबाईंचा पती तापट, संशयी होता, तर बहिणाबाई चौधरींना दुर्दैवाने लवकरच वैधव्य आले.
३. संत बहिणाबाईंच्या पतीने उलट बहिणाबाईंच्या आध्यात्ममार्गात वारंवार अडथळे आणले. त्यावर मात करित बहिणाबाई परमार्थात उच्च स्थान प्राप्त करत्या झाल्या.
४. बहिणाबाई चौधरींना पतीची साथ नव्हती. शिवाय आर्थिक बाजूही कमकुवत होती, तरीही मुलांचा सांभाळ करित त्यांनी आयुष्यात खूप मोठे स्थान प्राप्त केले.
५. या दोघींनीही सांसारिक जबाबदाऱ्या नीट पार पाडल्या. त्यांचेच फळ म्हणजे दोघींचीही मुले कर्तृत्ववान निपजली.
६. या दोघींचेही काव्य अजरामर असे आहे. त्यात सौंदर्यासोबतच उच्च कोटीचे तत्त्वज्ञान पहावयास मिळते.
७. स्त्रीसुलभ सहजता हे दोघींच्याही काव्याचे वैशिष्ट्य आहे.
८. दोन्ही कवयित्रींचा कालखंड, पार्श्वभूमी, परिस्थिती पूर्णतः वेगळी असली तरी अलौकिक अनुभूतीमुळे त्यांच्यात काहीसे साम्य आढळते. त्यांच्या कष्टमय चरित्रांची पार्श्वभूमी, त्यावर त्यांनी गाठलेली आध्यात्मिक उंची, संसाराचा गाडा ओढताना त्यातूनच आपला आनंद शोधणे, जीवनाच्या पाउलवाटेवरचे आपले अनुभव काव्यातून टिपणे, साध्या संसारी स्त्रियांचे हे अनुभव रसिकांना अनुपम्य असा काव्यानंद देणारे असणे अशा अनेक गोष्टी त्यांच्या बाबतीत समान आहेत. म्हणूनच साहित्यनभत या दोन तेजस्वी तारका आजही आपल्या तेजाने तळपत आहेत.

संदर्भ :

१. शेणोलीकर, ह.श्री., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, तृतीय खंड, १६५० ते १८४०, सहावी आवृत्ती, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८७, पृ. १६०
२. मांडवकर, डॉ. पवन, दोन शब्द, बहिणाईची गाणी: सौंदर्य आणि समीक्षा, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, २०१३, पृ. ५
३. धुप्पड, माया, बहिणाबाई चौधरी आणि त्यांच्या सहस्रपदरी कविता, अक्षररंग पुरवणी, दै. लोकमत, पुणे, दि. ३-१२-२०००, पृ. १.
४. वरुडकर, माधुरी, निसर्गकन्या, अक्षररंग पुरवणी, दै. लोकमत, पुणे, दि. १-१२-२००२, पृ. ३.
५. कच्हाडे, सदा, 'बहिणाबाईची गाणी - एक चिंतन', बहिणाईची गाणी, बहिणाबाई चौधरी, सुचित्रा प्रकाशन, मुंबई, सातवी आवृत्ती, १९९९, प्रा.पृ. ५९.

जनसंचार माध्यमों में हिंदी का अनुप्रयोग

शारदा साहेबराव शेळके
हिंदी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विश्वविद्यालय, औरंगाबाद
मो. 9764961940
Email -
shardashelke1985@gmail.com

जनसंचार (Mass Communication) इसके अंतर्गत भारी मात्र में यह तंत्र बिखरे लोगो तक संदेश अथवा सुचना पहुँचानी होती है। वास्तव में जनसंचार वह प्रक्रिया है जिसमें जनसाधारण तक सुचना संग्रह करने के लिए तकनी की अथवा संस्थापक आधार ग्रहण किया जाता है। वर्तमान में इसका चरित्र, सुचना, प्रेषण, विश्लेषण, ज्ञान मुल्य प्रसार एवं मनोरंजन करने के लिए चर्चित किए हुए हैं प्रिंट माध्यम (समाचार पत्र, पत्रिकाएँ आदी) तथा इलेक्ट्रॉनिक माध्यम (दूरदर्शन, रेडिओ आदि) इसके अंतर्गत आते हैं चर्चित कभी-कभी जनसंचार व्यक्तिगत एवं समुह स्तर पर भी संचरित होते हैं क्योंकि समाचार पत्र का पाठक केवल शिक्षित वर्ग ही होता है। अनपढ़ को वह प्रभावित नहीं कर पाता और यह भी संभव है की पढ़े। लिखे-लोगों की रूची किसी विशेष समाचार पत्र पर ही हो इसी प्रकार दूरदर्शन के लिए टी.वी. का होना अनिवार्य है। और आवश्यक नहीं है कि सभी दर्शक सभी कार्यक्रम देखे सबकी अपनी-अपनी अभिरूची होती है। लोकनाट्य, लोकगीत आदी परंपरागत साधन भी जनसंचार के अंतर्गत आते हैं।

“रीवर्स पीटरसन तथा जेन्सन ने जनसंचार की विशेषता बताते हुए लिखा है – जनसंचार ‘जनसाधारण’ के लिए होता है। विशेष वर्ग के लिए नहीं। जनसंचार अपना संदेश मुद्रितदृश्य व श्रव्य जैसे साधनों से प्रकार करता है। इसकी सबसे बड़ी विशेषता यह है की, इस में लोगो की प्रक्रिया का पता चल जाता है। इसके अतिरिक्त जनसंचार अल्पमूल्य का हो जाता है। अर्थात् करकार या संस्था को तो व्यय करना पडता है लेकिन जनता को बहुत कम खर्च करना पडता है। जनसंचार प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष दोनों रूपों में ही हो सकता है।

माध्यम ही दृष्टी से जनसंचार दिशाएँ

1. मुद्रित माध्यम समाचार पत्र, पत्रिकाएँ पुस्तके
2. श्रव्य माध्यम-रेडिओ, टि.वी. फिल्म कॅसेट-डिस्क
3. अन्य प्रयाजनिक माध्यम-विज्ञापन, कम्प्युटर, मायक्रोफिल्म चिप्स

प्रोफेसर विलबर श्राम कहते हैं “संचार में एक व्यक्ति या व्यक्तियों के समुह के साथ ऐक्य या सामान्यता की स्थापना समाहित होती है

हर व्यक्ती कभी अपने मन की भवनाएँ, विचार, दुःख:दर्द, समस्याएँ, वेदना, अभिव्यक्त करता है तो कभी तो कभी प्रेम, सुख, आनंद, स्नेह, सम्प्रेषित करता है। संचार के प्रसार-प्रचार की यह प्रक्रिया तीन तत्वों से होती है। स्रोता, संदेश और स्रोता राजेंद्र के मतानुसार जनसंचार इस शब्द समुह में प्रयुक्त शब्द 'संचार' अर्थात् किसी को आगे बढ़ाना या चलाना फैलाना की मूल धातु संस्कृत को 'चर' है जिसका मतलब चलाना। दूसरे शब्दों में जब हम किसी भाव या विचार या जानकारी को दूसरों तक पहुँचाते हैं और यह प्रक्रिया सामुहिक पैमाने पर होती है तो इसे जनसंचार (Mass Communication) कहते हैं। संचार से तात्पर्य है एक व्यक्ति से दूसरे व्यक्ति तक अर्थपूर्ण संदेशों का प्रेषण।¹

सार्थक संदेश के लिए सशक्त माध्यम की जरूरत होती है माध्यम के बिना संचार की प्रक्रिया असंभव है।

आदिमकाल से मनुष्य संचार के साधनों का अवलंब करता आया है बदलते परिवेश में संचार माध्यमों में भी परिवर्तन होते आ रहे हैं। परंपरागत माध्यमों से लेकर आज तक के नवइलेक्ट्रॉनिक, माध्यमों तक का यह सफर व्यक्ति के, समाज के हर एक पहलु पर अपना अस्तित्व बनाएँ हुए है। मनुष्य के जीवन का हर एक अंग जनसंचार माध्यमों से किसी न किसी से जुड़ा हुआ है

जनसंचार माध्यम या 'जनमाध्यम' अंग्रेजी परिभाषिक शब्द 'Mass Media' का हिंदी अनुवाद है। 'Media', 'Mediam' का बहु-वचन है। इसका सामान्य अर्थ है-वह साधन जिससे कुछ अभिव्यक्त अथवा संप्रेषित किया जाए। मानव समाज के सभी मिले जुले वर्गों तक बड़े पैमाने पर चाहे वे पास हो या दूर कुछ विचार भाव, सुचनाएँ या जानकारी 'संचार' क्षेत्र में सार्थक संदेश माने जाते हैं इनके संप्रेषण के लिए कुछ साधनों या उपकरणों का प्रयोग किया जाता है। ये साधन या उपकरण या 'संचार-माध्यम' कहलाते हैं।²

जनसंचार माध्यम के प्रमुख तौर पर दो विभागों में देखा जा सकता है

- 1) परम्परागत माध्यम
- 2) आधुनिक माध्यम

परम्परागत माध्यम :-

परम्परागत माध्यमों में प्रायः उत्सव लोकगीत, शीलालेख, वार्ता कथा, मेलें लोकनाट्य आदि आते हैं। पुरातन काल में उत्सव, मेलों में लोकगीत लोकनाट्य का आयोजन होता था। इसके द्वारा संदेश पहुँचाए जाते थे। शीलालेख कथा में भी उचीत संदेश होते थे जैसे-जैसे स्थिति बदलती गयी वैसे-वैसे इन साधनों में बदलाव आते गये।

आधुनिक माध्यम :-

डाक सेवा, मुद्रण माध्यम और इलेक्ट्रॉनिक मुद्रण माध्यमों में समाचार पत्र, पत्रिकाएँ हेन्डबिल आदि

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में रेडियो टेलिकॉम, टेलिप्रिंटर, रेडियो पेजिंग यह श्रव्य माध्यमों और टेलिविजन यह दृश्य-श्रव्य माध्यमों में समाविष्ट हैं परम्परागत माध्यमों के विषय में कहा जाए तो 9 वीं शताब्दी में प्राप्त शिलांकित रचनाओं से ही यह संकेत मिलता है कि संवाद प्रेषण के रूप में इनकी महत्वपूर्ण भूमिका है

धर्मगुरुओं के प्रवचन से संचार-तंत्र का प्रभावी रूप सामने आता है ऋषि नारद को पृथ्वी और देवता में संवाद स्थापित करनेवाला संवादक तथा माध्यम कहते थे।

मध्यकाल में भक्तों और संतों को सांस्कृतिक पुनर्जागरण की ज्योती जलायी जो विभिन्न सुत्रों के रूप में आज भी विद्यमान है धार्मिक संचार माध्यमों के रूप में प्रवचन, वार्ता, तथा चित्र, संगीत, साहित्य आदि कलाओं का प्रयोग किया जाता था जो आज भी अपना अस्तित्व बनाए हुए हैं

भारतीय समाज की विविधता सांस्कृतिक लोकगीत, कथा भारूड रूप के सामने आती थी जिससे संस्कार संस्कृति एक पीढ़ी से दुसरी पीढ़ी तक आज तक संवाहित हो रही है जनसंचार के माध्यम भरी संख्या में श्रोता दर्शक समूह को प्रभावित करते हैं।

“भारत में परम्परा से संगीत, नृत्य, नाटिका, लोकसंगमंच, गीत, लोकनृत्य एवं लोककला संचार के माध्यम रहे। इन माध्यमों के प्रस्तुतीकरण का स्वरूप काफी रोचक होता है जो दर्शकों को मंत्रमुग्ध कर देता है। जनमाध्यम के प्रति अपने व्यापक आकर्षण और लाखों निरक्षर लोगों के गहनमत संवेगों को छुने अपने गुण की दृष्टि से गीत और नाटक का माध्यम अद्वितीय होता है। इसके अलावा महत्वपूर्ण माध्यमों में नृत्य का स्थान श्रेष्ठ है। कथकलि (केरल) भरत नाट्यम, तमिलनाडु, मणिपूर, मणिपुरी कथक, उत्तर भारत-रामलीला, रासलीला, भवई, नौटंकी, जत्रा, तमाशा, कठपुतली आदी। एक तरफ पारंपारिक माध्यम जनमाध्यमों के विषय वस्तु को समृद्ध करने के साथ साथ संचार में व्यापार प्रसार हुआ।³

संचार या जन-संचार विचारों सुचनाओं उत्प्रेरक संकेतों के आदान-प्रदान से ही हमारे समग्र जीवन मुल्यों और संस्कृति की होती है। इस प्रकार के मूल तत्व की हमारे जीवन में स्थापना किस तरह होती है यह स्पष्ट होता है

डेनिस मैकबल :-

“संचार को एक व्यक्ति से दुसरे व्यक्ति तक अर्थपूर्ण संदेशों के रूप में स्वीकार किया गया जा सकता है कोई भी व्यक्ति संचार के बिना जी नहीं सकती।⁴

संचार की प्रक्रिया निरंतर चलनेवाली प्रक्रिया है व्यक्ति के भाव, विचार मत तथा समाज में घटनेवाली हर घटना संचार की प्रक्रिया में समाविष्ट होती है।

संचार की इस प्रक्रिया में माध्यमों का अपना स्थान एवं महत्व है।

‘संचार’ व्यक्ति और समाज का सहजात प्रवृत्ति है।

एशलै मौटुगा तथा क्लोराईड :-

वह असंख्य ढंग जिनसे मानवता से सम्बन्ध रखा जा सकता है, केवल शब्दों या संगीत, चित्रों या मुद्रण द्वारा इशारों या अंग-प्रदर्शन शारीरिक मुद्रा या पक्षियों के परों से सभी की आँख तथा कानों तक संदेश पहुँचाना ही जनसंचार कहलाता है।⁵

बलो :-

हमारा आधारभूत उद्देश्य अपने व्यक्तित्व और उस वातावरण-जिस में हम अपने को पाते हैं-के बीच के मूल, संबंध को बदलना होता है। विशेष रूप में हमारा मूल उद्देश्य उस संभावना को कम करना है। जिसके अनुसार यह माना जाता है कि हम पूरी तरह से बाह्य कारकों का निर्माण करते हैं। संचार में हमारा प्राथमिक उद्देश्य है- प्रभावी प्रेजेंट बनाना, दूसरों को अपने भौतिक परिवेश की एवं स्वयं को प्रभावित करना निर्धारिक एजेंट बनना एवं विभिन्न गतिविधियों के संबंध में अपना मत व्यक्त करना। संक्षेप में हम प्रभाव डालने के लिए सौदृश्य प्रभाव डालने के लिए सम्प्रेषण करते हैं।”

लुण्ड बर्ग :-

संचार इस पारम्परिक क्रिया का रूप है जो प्रतिकों के माध्यम से घटित होता है। ये प्रतिक चित्रिय प्लास्टिक मौखिक या अन्य किसी रूप व्यह्वार रूप से हो सकते हैं और किसी व्यवहार विशेष के लिए उद्दीपन का कार्य करते हैं। ऐसा व्यवहार जो व्यक्ति विशेष की विशेष दर्शाओं के अभाव में स्वयं प्रतीक द्वारा उदाघाटित नहीं हो पाता।⁶

जनसंचार की परिभाषा :-

जनसंचार की परिभाषा कई रूप से हमारे सामने प्रस्तुत है, जिससे जनसंचार का स्वरूप स्पष्ट रूप से प्रकट हो सकता है।

“वह असंख्य ढंग जिनसे मानवता से सम्बन्ध रख जा सकता है, केवल शब्दों या संगीत, चित्रों या मुद्रण द्वारा इशारों या अंग-प्रदर्शन, शारीरिक, मुद्रा या पक्षियों के पैरों से, सभी की आँख तथा कानों तक संदेश पहुँचाना ही जनसंचार कहलाता है।

ज्ञान, अनुभव, संवेदना, विचार और यहाँ तक कि अस्तित्व में होनेवाले अभिनव परिवर्तनों की साझेदारी ही संचार है और साझेदारी की यह प्रक्रिया है संचार है

संचार तथ्यो तथा विचारधाराओं के मानव विनिमय का विस्तृत क्षेत्र है।" संचार की प्रक्रिया मे संदेश की सार्थकता माध्यम पर निर्भर करती है सुचना और प्रौद्योगिक क्षेत्र मे हो रहे आविष्कार से जनसंचार को नया रूप-स्वरूप मिल रहा है। कम्प्युटर मे इंटरनेट के आविष्कार की भुमि तैयार की और समूल्ये माध्यम-जगत मे अपना अमुल्य योगदान दिया।

संदर्भ सूची :

1. दृश्य-श्रव्य एवं जनसंचार माध्यम डॉ. कृष्णकुमार रत्तू पृ.क्र. 3
2. हिंदी के अद्ययन अनुप्रयोग डॉ. माधव सोनटक्के पृ.क्र. 58
3. हिंदी के अद्ययन अनुप्रयोग-डॉ माधव सोनटक्के पृ.क्र.61
4. वही पृ. 58
5. वही पृ 58

नव्या युगातील अधिकोषणाचे स्वरूप

प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे
वाणिज्य विभाग गुरुकुल कला वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा जि. चंद्रपुर
मोबाईल क्र. ९०२१९६२८४८
E-Mail- rajesh_dongare@yahoo.in

गोषवारा

केवळ ठेवी स्विकारणे व कर्ज देणे हे अधिकोषणाचे नव्या युगातील स्वरूप राहिलेले नाही. आज बँकांना देशात पायाभूत सुविधांचा विकास करण्याकरिता सुरक्षित वेळेवर आणि पुरेसा अर्थपुरवठा करावयाचा आहे. देशात परकीय गुंतवणुकीला आकर्षित करावयाचे आहे. देशात रोजगार निर्मिती घडवून आणण्याच्या दृष्टीकोणातून आपले योगदान द्यावयाचे आहे. अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक विकासाला चालना देण्याच्या दृष्टीने अधिकोषण सेवा प्रदान करावयाच्या आहे. देशाच्या आर्थिक विकासात अधिकोषण व्यवसायातील क्षेत्रीय असमतोल कमी करावयाचा आहे. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढविण्याच्या दृष्टीने आपली अधिकोषण सेवा द्यावयाची आहे. देशाची निर्यात वाढविण्याच्या दृष्टीने अधिकोषण कार्यातील अडचणी दूर करावयाच्या आहेत. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास आता बँकांना नविन आर्थिक धोरणानुसार आपल्या अधिकोषण व्यवसायात आमुलाग्र बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. बँकांच्या सेवांची सहज आणि सुलभ उपलब्धता हे नव्यायुगातील अधिकोषणाचे संभाव्य स्वरूप राहणार आहे. आपल्या व्यवसायासोबत देशाचा आर्थिक विकास साध्य करण्याचे दायित्व भारतीय बँकांना पार पाडावयाचे आहे.

बिज शब्द :

अधिकोषण प्रणाली, आर्थिक नियोजन, इ - बँकींग, कोअर बँकींग, परदेशी चलन.

प्रस्तावना:-

१९५१ पासून भारताने जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी नियोजनाचा स्विकार केला. अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांचा समतोल पध्दतीने विकास घडवून आणणे व समाजवादी समाजरचनेच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी नियोजन यशस्वी करण्याच्या नियोजनकारांचा दृष्टीकोण पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून साकार केला जात आहे. १९५१ ते २०१२ पर्यंत भारताने ११ पंचवार्षिक योजना पूर्ण केल्या. या कालावधीत शेती उद्योग व सेवाक्षेत्राच्या विकासात भारतीय बँकांचे योगदान बहूमुल्य आहे हे कुणीही नाकारू शकणार नाही. मात्र याकाळात अधिकोषण व्यवसाय प्रामुख्याने ठेवी स्विकारणे व कर्ज वाटप करणे यावर भर देणारा होता.

भारतीय बँकांचे विलिनीकरण

भारतात बँकिंग सेवेची सुरुवात १८ व्या शतकात झाली. जनरल बँक ऑफ इंडिया १७८६ मध्ये स्थापन झाली. त्या पाठोपाठ बँक ऑफ हिन्दुस्थान या दोन्ही बँका आज अस्तित्वात आहेत. त्या काळात अनेक छोट्या छोट्या बँका होत्या. बहुतांश वेगवेगळ्या समुदायांच्या नावानेच होत्या. त्यांच्यावर त्या त्या क्षेत्रातील प्रसिडंसी बँकांचे बहुतांश प्रभुत्व होते.

हळू हळू प्रेसिडंसी बँकांनी बहुतांश छोट्या बँकांना गिळंकृत केले. पुढे या सर्व प्रेसिडंसी बँकांच्या विलिनीकरणालातून इंपिरियल बँकेचा जन्म झाला. ती म्हणजेच आज अस्तित्वात असलेली सर्वात जुनी बँक, स्टेट बँक ऑफ इंडिया होय. ती जुन १८०६ मध्ये कलकता येथे बँक ऑफ बँगाल नावाने स्थापन झाली. त्यानंतर १८६५ मध्ये अलाहाबाद बँकेची स्थापना झाली. १८९५ मध्ये लाहोर ला पंजाब नॅशनल बँक आणि १९०६ मध्ये मुंबई येथे बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली. या सर्व बँकांनी आपआपल्या क्षेत्रातील छोट्या बँकांना गिळंकृत करित मोठे रूप धारण केले. १९३५ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना होऊन तिच्याकडे सर्व बँकांच्या नियंत्रणाखाली जबाबदारी आली १९४७ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले, आणि तिला अधिक अधिकार देण्यात आले. १९६९ साली ५० करोड पेक्षा अधिक ठेवी असलेल्या १४ भारतीय बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. १९८० साली आणखी सहा बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले.

भारतात १९६१ ते २००६ च्या दरम्यान ७२ बँकांचे विलिनीकरण झाले. त्यापैकी ५९ विलिनीकरण आर्थिक सुधारणांच्या पूर्वीचे आहेत. तर उर्वरित १३ आर्थिक सुधारणानंतर झालेले आहेत. सुधारणापूर्वीचे अनेक विलिनीकरण हे सरकारद्वारा आजारी बँकांना तारण्यासाठी घेतलेल्या निर्णयातून झालेले आहेत. सुधारणानंतरच्या काळात बाजाराच्या दबावाने होणारे विलिनीकरण वाढत्या संख्येत होत आहेत. हा दबाव इतका जास्त आहे की प्रतिष्ठित बँकांना देखील आपली स्पर्धात्मक क्षमता वाढविण्याकरिता स्वतःची पुनरबांधणी करावी लागत आहे.

सुधारणानंतर झालेले बँकांचे विलिनीकरण

अ.क्र.	विलीन झालेली बँक	ज्यात विलीन झाली ती बँक	तारीख/वर्ष
१	न्यू बँक ऑफ इंडिया	पंजाब नॅशनल बँक	१९९३.९४
२	बँक ऑफ कराड लि.	बँक ऑफ इंडिया	१९९३.९४
३	काशिनाथ सेठ बँक	स्टेट बँक ऑफ इंडिया	१९९५.९६
४	पंजाब को-ऑप.बँक लि.	ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स	१९९६.९७
५	बारी दोएब बँक लि.	ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स	१९९६.९७
६	बरेली कॉर्पोरेशन बँक लि.	बँक ऑफ बडोदा	०३.०६.१९९९
७	सिक्कीम बँक लि.	युनियन बँक ऑफ इंडिया	२२.१२.१९९९

८	टाईम्स बँक लि.	एच.डी.एफ.सी. बँक लि.	२६.०२.२०००
९	बनारस स्टेट बँक	बँक ऑफ बडोदा	२०.०७.२०००
१०	नेदुंगडी बँक लि.	पंजाब नॅशनल बँक	०१.०२.२००३
११	बँक ऑफ मदुरा	आय.सी.आय.सी.आय. बँक	इंतबी ०१
१२	ग्लोबल ट्रस्ट बँक लि.	ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स	२४.०७.२००७
१३	युनायटेड वेस्टर्न बँक लि.	आय.डी.बी.आय.	०३.१०.२००६

याशिवाय काही विलीनीकरण प्रक्रिया सुरु आहेत. युको बँक व देना बँक चे स्टॅट बँकेत विलीनीकरण होणे बाबद बातम्या काही माध्यमातून गतवर्षी प्रकाशित झाल्या होत्या पण या दोन्ही बँकांच्या प्रबंधकाकडून या बातम्याचे जोडदार खंडन करणत आले होते. डिसेंबर २००४ मध्ये बँक ऑफ इंडिया व युनियन बँक ऑफ इंडिया यांच्या विलीनीकरणाची बातमी होती. पण ते आजतागायत पुर्णत्वास गेलेले नाही. ग्रामिण बँकांच्या बाबतीतही निरनिराळ्या बातम्या व चर्चा मध्यंतरी ऐकू येत होत्या. त्यात या बँकांचे त्यांच्या पालक बँकांमध्ये विलीनीकरण होणे किंवा सर्व ग्रामिण बँकांची मिळून एक राष्ट्रीय बँक निर्माण यासारख्या शक्यता बोलल्या जात होत्या. परंतु तुरळक ग्रामिण बँकांचे आपसात विलीनीकरण होण्यापलिकडे त्यात विशेष काही घडलेले दिसत नाही. या सर्वात विशेष उल्लेखनिय म्हणजे स्टॅट बँक व तिच्या सहयोगी बँकांच्या विलीनीकरणाची प्रक्रिया होय. त्यात खरेतर कुठलीही तांत्रिक अडचण असण्याची काही शक्यता नाही. कारण मालकीच्या दृष्टीने “वाटीतलं ताटात” सारखाच प्रकार आहे. संगणकीय बाबतीत ही काहीच अडचण नाही. कारण त्या सर्वांचे सॉफ्टवेअर एकच आहे. इतकेच काय या बँकांचे अनेक व्यवहार विशेष करून ड्राफ्ट्स आणि आंतर शाखा व्यवहार अगदी पुर्वापार चालत आलेले आहेत.

ई-बँकींग

ई-बँकींग म्हणजे सामान्यपणे इलेक्ट्रॉनिक्स बँकींग प्रणाली होय. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या बँकांच्या क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणातील वापर संगणकीकरणाची वेगवान प्रक्रीया, कोअर बँकींग पध्दती इंटरनेटचा वापर, प्रगत संपर्क प्रणालीचा बँकींग व्यवहारातील वापर या सर्व बाबी एकमेकांशी इतक्या घट्टपणे जोडलेल्या आहेत आणि त्याचा सामान्य अर्थ सर्वांना समजण्यासारखाच आहे. या सर्व प्रणालीचा उपयोग केल्यामुळे बँकींगच्या आधुनिक व्यवस्थेचे एक समग्र चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या आधारे वित्तीय व्यवहार करणे एवढाच मर्यादीत अर्थ ई-बँकींग चा नाही. ई-बँकींग चे क्षेत्र व्यापक आहे व त्यात कालानुरूप वेगवान बदल सातत्याने होत आहेत.

बँकेतून पैसे काढणे व भरणे, नोटांची बंडले मोजण्यासाठी मानवी श्रमशक्तीचा वापर पैसे पाठविण्यासाठी एम. टी/टी.टी व डी. डी. या प्यायाचा वापर, चेक वटविणे, इतर ठिकाणच्या चेक चे क्लियरंस करणे इत्यादि साठी लागणारा कालावधी आठवला तर अजूनही अंगावर काटा उभा राहतो.

कोअर बँकींग प्रणालीमुळे ए.टी.एम. व मोबाईल बँकींगच्या वाढत्या वापरमुळे वित्तीय व्यवहार सुलभ झाले आहेत. प्रत्यक्ष बँकेत जाऊन व्यवहार करणे ही संकल्पना आता इतिहास जमा होत आहे.

ई-बँकींगचे संगणकीकृत स्वरूप

१. ए.टी.एम. स्वयंचलित टेलर मशीन
२. व्यक्तिगत संगणकाच्या माध्यमातून बँकींग
३. होम बँकींग किंवा इंटरनेटद्वारे बँकींग
४. क्रेडीट कार्ड, डेबीट कार्ड, स्मार्ट कार्ड, किसान कार्ड, ग्लोबल कार्ड इत्यादी
५. टेली बँकींग
६. इलेक्ट्रॉनिक वित्त व्यवहार पध्दती (ई.एफ.टी.)
७. कोअर बँकींग / एनी व्हेअर बँकींग
८. इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग सेवा.

या सर्व व्यवस्थांचा परिणाम म्हणजे सर्व प्रकारच्या शोधनासाठी कार्डचा वापर करणे, फक्त कार्यालयीन वेळेतच व्यवहार करण्याचे बंधन नाही, घर बसल्या आपल्या आवश्यकतेनुसार व सवडीनुसार वित्तीय व्यवहारांची पूर्ती करणे शक्य झाले, परिसर विरहित बँकींग प्रणालीची मुहूर्तमेढ झाली आहे.

ग्लोबल व्हिलेज मधील मुक्त आर्थिक व व्यापारी व्यवहारांच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी भारतातील बँकांना आपल्या ग्राहक वर्गाला आधुनिक व त्वरित त्रुटीविना संगणकीय सेवा प्रदान करणे काळाची गरज आहे. भारतातील ग्रामीण भागातील अल्पबचत या माध्यमाद्वारे प्रोत्साहित करून त्यांच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सहभाग वाढविता येईल.

वर्तमान अधिकोषण पध्दती व समस्या

१. **आंतरराष्ट्रीय बँक :-** भारतीय समाज बचतीला महत्व देतो. त्यामुळे जगभरातील बँका भारतात आल्या. भारतात सध्या एबीएन अॅग्रो, बँक ऑफ अमेरिका, सीटी बँक, डच बँक, एचएसबीसी, स्टॅंडर्ड चार्टर्ड बँक अशा २९ आंतरराष्ट्रीय बँकांच्या २७५ शाखा आहेत. तर ३९ बँकांची प्रतिनिधीक कार्यालये भारतात आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की, जागतिक बँकींग क्षेत्राला भारतात व्यापार करण्यास अधिक स्वारस्य आहे. आंतरराष्ट्रीय बँका कामकाज अत्यंत पध्दतशीर असते. भारतीय बँकांची पारंपारिक कार्यपध्दती व्यावसायिक दृष्टीची नसल्याने भारतीय बँकांना या बँकाशी स्पर्धा कठीन जाते.
२. **आधुनिक सुविधा :-** संपुर्ण संगणकीकरण, इंटरनेटचा वापर कोअर बँकींग, मोबाईल बँकींग अशा आधुनिक सुविधा आंतरराष्ट्रीय बँका प्रदान करतात. त्यामुळे अधिक शुल्क भरूनही सर्वसामान्य ग्राहक त्यांच्याकडे आकर्षित होऊ लागले. भारतात आय.टी. क्षेत्राचाही झपाट्याने विकास झाला आहे. सर्वसामान्य लोकांजवळ पैसा खेळू लागला आहे. अशाप्रकारे सर्वच लोकांना आधुनिक सुविधायुक्त बँकेची गरज आहे व ही

गरज आंतरराष्ट्रीय बँक प्रारंभापासूनच पूर्ण करित आहेत. त्या तुलनेत भारतीय बँक ह्या सुविधा पुरविण्यात मागे पडल्यात.

३. **समाज हितैशी व्यवस्थापन नाही** - विदेशी बँकांच्या तुलनेत आज भारतीय बँकांची संख्या अधिक आहे. त्यामुळे भारतीय बँकांचे पारडे जड आहे. पण लहान स्वरूपाच्या राष्ट्रीयकृत व खाजगी भारतीय बँका वैयक्तिक अहंगंडातून चालवल्या जात आहेत. त्यामुळे त्यांच अस्तित्व फार काळ टिकणे सक्षमतेच्या निकषावर कठीण वाटते.
४. **तळागाळापर्यंत कर्जपुरवठा नाही** - भारतीय बँका जाचक निर्बंधामुळे एकदम खालच्या तळाच्या लोकांपर्यंत पोहचू शकत नाही. त्यामुळे अनेक सामान्य व अशिक्षित लोक बँकेच्या कर्जपुरवठा धोरणाचा लाभ घेऊ शकत नाहीत.
५. **कोअर बँकींगचा अभाव :-** आजच्या ह्या तंत्रज्ञानाच्या युगात ग्राहकांना तत्पर व देशाच्या कोणत्याही भागात सेवा उपलब्ध हवी आहे. भारतातील सर्वच बँकाही सेवा उपलब्ध करून देवू शकत नाही. ज्या बँकेत खाते आहे त्याच बँकेतून व्यवहार करावे लागते. काही बँका ही सेवा देत आहे. परंतु त्याकरिता ग्राहकाला अनेक अडचणीचा सामना करावा लागतो.
६. **ग्राहक हिताचे धोरण नाही :-** शुल्क आधारित सेवा दिल्या जात असतांनाही ग्राहकांना संतोष व समाधान मिळेत असे. धोरण बँकांचे नसते. बँकांच्या वेळा ग्राहकांच्या सोयीनुसार असतातच असे नाही.

वरील प्रमाणे भारतीय बँकापुढे विविध समस्या असल्या तरी सुध्दा भारतीय ग्राहक यंत्रापेक्षा मानवी सेवेला अधिक महत्व देतो. मानविय दृष्टीकोणातून सेवा उपलब्ध झाल्यास ह्या जागतिक परिस्थितीतही भारतीय बँका अग्रेसर राहू शकतात. त्यासाठी खालील उपाय योजना करावे.

उपाय

१. **इंटरनेट बँकींग-** देशातील माहितील तंत्रज्ञानामुळे भारतातही इंटरनेट बँकींगची वाढ होतांना दिसत आहे.पण अजूनही बऱ्याच बँका ह्या संदर्भात प्राथमिक अवस्थेत आहेत. अत्याधुनिक व विकसीत यंत्रणेद्वारे ही सुविधा प्रदान करावी.
२. **मोबाईल बँकींग-** भारतात मोबाईल धारकांची संख्या मोठी आहे. मोबाईलवर ग्राहकांची शिल्लक राशी, नव्या योजना, तपशीलवार माहिती एस.एम.एस.द्वारे देणे जरूरीचे आहे या सेवेत अनेक अडचणी येत आहेत त्या दुर करणे गरजेचे आहे.

३. ए.टी.एम.- बँकेच्या मर्यादीत वेळेवर अवलंबून न राहता रात्री उशिरापर्यंत राशी काढण्याची मुभा असावी. ग्रामीण भागापर्यंत या सेवेचा विस्तार करण्यात यावा.
४. चेक ड्राप बॉक्स- चेक जमा करण्यासाठी रांगेत उभे न राहता चेक ड्राप बॉक्स मध्ये चेक टाकला की नियोजित वेळेत राशी खात्यात जमा होईल अशी सुविधा प्रदान करावी.
५. सुक्ष्म (मायक्रो) अर्थपुरवठा करावा- भारतातील अनेक कुटूंब अजुनही दारिद्र्यातच जीवन जगत आहेत. त्यामुळेच तर अनेक शेतकऱ्यांना आत्महत्या कराव्या लागत आहेत. हि स्थिती बदलण्यासाठी अर्थपुरवठ्याच्या जाचक अटी दूर करून सामान्यांना सहजगत्या अर्थपुरवठा व्हायला हवा दृ
६. कामाच्या तासात वाढ :- एकीकडे आंतरराष्ट्रीय बँका व दुसरीकडे खाजगी वित्तसंस्था अर्थपुरवठा करण्यात व ग्राहकांना तत्पर सेवा देण्यात स्पर्धा करित आहेत. पण भारतीय बँका मर्यादीत वेळातच सेवा देऊ इच्छितात. त्यामुळे भारतीय बँकांनाही बारा तास चौवीस तास सेवा देवून ग्राहकांना आकर्षित करणे आवश्यक आहे.
७. क्रेडिट व डेबिट कार्ड :- क्रेडिट कार्डमुळे खात्यात पैसे नसेल तरी उधारीवर मालाची खरेदी करता येते. डेबिट कार्डवर मात्र खात्यात जेवढी शिल्लक आहे तेवढीच राशी खर्च करता येते अशी सुविधा सर्वच बँकांनी उपलब्ध करून द्यावी आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने उपाय करावे.
८. फॉरेन एक्सचेंज :- परदेशी चलन भारतीय रुपांतरीत करण्याची फॉरेन एक्सचेंज ही सेवा ही बँकामध्ये उपलब्ध नाही. ग्राहकांच्या सोयीसाठी ही सेवाही सर्वच बँकामधून उपलब्ध व्हावी.
९. ग्राहक हिताय, ग्राहक सुखाय धोरण :- विदेशी व व्यावसायिक बँकांच्या यशाचे मुख्य गमक ग्राहक हिताय, ग्राहक सुखाय धोरण आहे. मार्केटिंगच्या आधुनिक तंत्रानुसार ग्राहक हा त्यांच्या व्यवसायाचा केंद्रबिंदू असतो. त्यामुळे ग्राहकांचा कल लक्षात घेवून त्यांच्या अडचणी सोडविण्याची आग्रही भूमिका बँकांची असावी.
१०. ई- बँकींग सुरक्षा व काळजी:- इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या वापरातून आर्थिक गुन्हे व फसवणुकीचे प्रकार दिवसेंदिवस वाढतांना दिसून येत आहे या समस्येवर तात्काळ उपाय करणे व सुरक्षा व्यवस्था निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी

१. नफा कमविणे हा खाजगी बँकांचा प्रमुख उद्देश असून त्यादृष्टीने त्या ग्राहकांना आकर्षित करणाऱ्या विविध योजना राबवत असतात जास्तीत जास्त सुविधा उपलब्ध करून आपला ग्राहक वर्ग वाढविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. सरकारी बँकांनाही आता त्यादृष्टीने प्रयत्न करण्याची गरज आहे.
२. नविन संकल्पनाची अंमलबजावणीसाठी आधुनिक यंत्र व तंत्रज्ञान हाताळणारे कर्मचारी/अधिकारी जितके सक्षम व कुशल असतील तितकी त्या बँकेची भरभराट व प्रगती शक्य आहे याची जाणीव ठेवते सुद्धा आवश्यक आहे.

३. ई-बँकींग व्यवहारांना जागतिक स्तरावर एक सारखे स्वरूप आणण्यासाठी संपूर्ण जगातील इलेक्ट्रॉनिक आर्थिक व्यवहारांसाठी सर्वसमावेशक व संपूर्ण देशांच्या गरजा भागविणारा व सर्वसामान्य असा ग्लोबल सायबर कायदा तयार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

१. डॉ. एस.ए.देशपांडे, डॉ.व्ही.एस.देशपांडे :- पैशाचे सिध्दांत आणि पैशाविषयक व्यवहार, हिमालय पब्लिशिंग २००६.
२. डॉ. पाटील जे.एफ, भारतीय बँकींग, फडके प्रकाशन १९९४-९५.
३. साप्ताहिक विवके, २९ जुन २००८, आधुनिक बँकींग प्रबंध संपादक दिलीप करंबळकर मुंबई-२४
४. Wikipedia
५. Khusro Committee report - 1989] The Committee on Financial systems, 1991 (Narasimham Committee).
६. E-Banking, Prof Vasu Dev- Commonwealth publishers, ABN 81-7169-8514, Roshan offset Printers, Delhi.
७. Indian Banking: - Towards Global Best Practices Banking Conference, 2007, 27 Nov. Mumbai- 400050.

सुरेश भटांची वैशिष्ट्यपूर्ण कविता

डॉ. हिराजी बनपूरकर

मराठी विभाग प्रमुख

कर्मवीर दादासाहेब देवतळे महाविद्यालय

चामोर्शी जि. गडचिरोली

ABSTRACT

सुरेश भटांची गझल सम्राट म्हणून ख्याती आहे. माधव जूलियन यांनी मराठी काव्यात लावलेल्या गझलेच्या रोपाचा वेल ज्या काही मोजक्या कवींच्या निमित्ताने गगनावर गेला त्याचे सर्वाधिक श्रेय सुरेश भटांनाच द्यावे लागेल. विशिष्ट काव्यप्रकार म्हणून विस्तृतप्राय होऊ पाहणाऱ्या मराठी गझलेचा जीर्णोद्धार त्यांनी केला. त्याचप्रमाणे अलीकडच्या काळात केवळ दुय्यम प्रतीच्या कवींनीच हा प्रकार हाताळावयाचा हा मराठी काव्यप्रांतातील भ्रम त्यांनी दूर केला. जणू मराठी गझलेची घसरू पाहणारी पत त्यांनी सावरली आणि तिला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. गझल लिहिणाऱ्या नव्या-जुन्या कवींचा उत्साह त्यामुळे अमाप वाढला. नव्या मराठी गझलकारांवर तर सुरेश भटांचा इतका विलक्षण प्रभाव आहे की, त्यांच्या रचनातंत्राची अगदी आंधळी अनुकरणे ते करू लागले आहेत. मराठी काव्याचा सर्वसाधारण प्रवाह गझलेकडे वळवून त्याला आपल्या शेकडो अनुयायांच्या गझलनिर्मितीने स्थिरत्व प्राप्त करून देण्याचा शर्तीचा प्रयत्न सुरेश भटांनी केला आहे.

KEYWORDS

आत्मप्रत्यय, संघर्षसन्मुखता, विदग्ध

प्रस्तावना

कविवर्य सुरेश भट हे केवळ विदग्ध नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी अनोखे कवी. गझल सम्राट म्हणून त्यांचा सन्मानाने उल्लेख केला जातो. त्यांचा जन्म अमरावती येथे 15 एप्रिल 1932 रोजी झाला.

इतकेच मला जाताना सरणावर कळले होते।

मरणाने केली सुटका, जगण्याने छळले होते।।

अंगावर सरकन काटा आणणाऱ्या या ओळी कवी सुरेश भट यांच्या आहेत. या ओळीवरून सुरेश भटांना 'आपुले मरण पाहिले म्या डोळा' अशी अनुभूती आली होती की काय न कळे! पण आयुष्यभर आपल्यालाच मस्तीत, मिजाशीत जगलेला हा मस्तकलंदर वेळ येताच वयाच्या 71 व्या वर्षी 14 मार्च 2003 रोजी जीवनाच्या रंगमंचावरून गुपचूप अंतर्धान पावला. त्यांच्या असंख्य चाहत्यांसाठी, रसिकांसाठी त्यांचे असे जाणे विलक्षण वेदनादायक व मन अस्वस्थ करणारे होते.

सुरेश भटांचे पूर्ण नाव सुरेश श्रीधर भट. लेखक, पत्रकार, स्तंभलेखक, संपादक, काव्यगायक म्हणून त्यांची प्रसिद्धी आहे. काव्य रसिकांशी चार शब्दांनी संवाद साधताना "मी कुणी फार मोठा कवी आहे, असा माझा कधीच दावा नव्हता आणि आजही नाही!"¹ असे सुरेश भट स्वतः म्हणत असले तरी त्यांनी विपुल कविता लिहून मराठी कवितेच्या क्षेत्रात आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. त्यांचे 'रूपगंधा', 'रंगमाझा वेगळा', 'एल्गार', 'झंझावात', 'सप्तरंग', 'रसवंतीचा मुजरा' इत्यादि कविता संग्रह प्रसिद्ध आहेत.

सुरेश भटांच्या या विविध कविता संग्रहातील कवितांचा अभ्यास करताना त्यांच्या कवितेची काही खास वैशिष्ट्ये आपल्या लक्षात येतात. त्यापैकी काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

आत्मनिष्ठा:-

कवी सुरेश भट हे एक संपन्न भावकवी आहेत. या संपन्नेतून त्यांची प्रेमकविता उमलली. त्यातील आत्मनिष्ठा विलक्षण आहे. या संदर्भात त्यांचे प्रत्यक्ष प्रेमजीवन, प्रेमाबद्दलचा तात्विक विचार आणि काव्य यांचे तादात्म्य आणि एकजिवित्व लक्षणीय आहे. कवीच्या नवथर प्रीतीला अपूर्णतेचा अभिशाप आहे. फुलाला जपताना सुगंध मिळण्याऐवजी काटेच हाती आले आहेत. 'रूपगंधा' आणि 'रंग माझा वेगळा' या दोन्ही संग्रहात दुःखाने व्याकुळलेल्या कवितांची संख्या विपूल आहे.

सुरेश भट यांच्या काव्यातील आत्मनिष्ठा ही त्यांच्या आत्मप्रत्ययाच्या जाणिवेतून व्यक्त झाली आहे. 'एल्गार' मधील गझल म्हणजे कवीच्या आत्मिक क्लेशाचे अनंत कल्लोळ. दुःखाची इतकी देखणी कविता मराठीत क्वचितच लिहिली गेली असेल. 'मी कसा वेडा', 'कापूर', 'जगत मी असा आलो', 'तसा मी राहिलो नाही', 'रंग माझा वेगळा', कौल मागत राहिलो', 'आकाश उजळले होते', 'वाटचाल', 'तोरण', 'पाहिले वळून मला', 'झंझावात' अशा कितीतरी गझलांमधून सुरेश भट यांच्या आत्मनिष्ठेचा प्रत्यय येतो.

विश्वात्मकता :-

कलावंतांच्या बाबतीत आत्मनिष्ठा आणि विश्वात्मकता ह्या जाणिवे तशा एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असतात. सुरेश भटांची कविताही आत्मनिष्ठेकडून विश्वात्मकतेकडे प्रवाहित झाली आहे. अत्यंत संवेदनशीलतेने ते भोवतालच्या जागत्या जगाकडे पाहतात. त्यांच्या कवितेला विश्वप्रेमाच्या विशाल समाजिकतेच्या स्पर्शाने गहिरपणा आला आहे. 'रंग माझा वेगळा' या गझलमध्ये ते म्हणतात.

माणसांच्या मध्यरात्री हिंडणारा सूर्य मी

माझियासाठी न माझा पेटण्याचा सोहळा।

स्वतःसाठी, स्वतःच्या सुखासाठी नव्हे तर जगाला प्रकाश देण्यासाठी 'माणसांच्या मध्यरात्री हिंडणारा' मी सूर्य आहे. ही सुरेश भटांची भावना विश्वात्मकतेशी नाते सांगणारी आहे.

आणि पुढे सुरेश भट म्हणतात-

लोक हे साधेसुधे कोट्यावधी 'सर्वस्व' माझे

लावुनी खांद्यास खांदा मी पुढे जाणार आहे।

हे कोट्यावधी साधेसुधे लोकच माझे सर्वस्व आहेत आणि त्यांच्या खांद्याला खांदा लावूनच मी पुढे जाणार आहे. हा त्यांचा आत्मविश्वास लोकांशी, म्हणजेच विश्वात्मकतेशी नाते सांगणारा आहे.

आशावाद :-

गांजून गेलेला माणूस वेदना असह्य झाल्यावर जे आर्त उद्गार काढेल ते त्याला सुरेश भटांच्या गझलमधून ऐकू येतात.

"वार झेलायास केली मी खुली छाती जरी

नेमके पाठीस माझ्या चावणारे चावले (पाठ)"²

सुरेश भटांची कविता असे दुःखाचे चित्रण करणारी कविता असली, अनेकदा निराशाने ती काळवंडून गेलेली असली तरी ती निराशावादी नाही. आशावादी आहे. हा आशावाद त्यांच्या अनेक कवितांमधून व्यक्त झाला आहे. निर्धार या गजलमध्ये ते म्हणतात—

“माझिया गीतास द्वेषाचा जुना आधार आहे!
माझिया द्वेषास विश्वाच्या व्यथेची धार आहे!
जाणतो मी—देवकीच्या तान्हुल्यांचा सूड घ्याया!
कृष्ण साऱ्यांचा पुन्हा या गोकुळी येणार आहे!”³

आज जरी थोडेसे निराशेचे वातावरण असले तरी उद्या सर्वांना आनंददायी असे जीवन लाभणार आहे असा आशावाद सुरेश भट व्यक्त करतात.

‘यार हो!’ या कवितेत भविष्य घडविण्यासाठी लोकांना आवाहन करताना ते म्हणतात—

“सूर्य केव्हाच अंधारला यार हो!
या, नवा सूर्य आणू चला यार हो!”⁴

जगातल्या दुःखाने कवी व्यथित झालेला असला तरी तो हरलेला नाही. ही व्यवस्था बदलण्याचीच भाषा तो करतो आहे. अनेकदा अपयश आले; पराभव पचवावा लागला तरी या पराभवांनीच त्याला बरेच काही शिकवले आहे. आणि आपला आशावाद, भविष्याची स्वप्ने सांगताना कवी सुरेश भट ‘मशाल!’ या कवितेत

विकला जरी कुणीही अंधार माणसांना।
माझी मशाल आता मी पेटवून आलो।

जगातला अंधार दूर करण्यासाठी मी माझी मशाल पेटवून आलो आहे असे सुरेश भट म्हणतात. ही त्यांची भाषा क्रांतीची आहे. आशावादाची आहे. ती निराशेची नाही.

निसर्ग संवादात्मकता:—

सुरेश भटांनी स्वतंत्र अशा निसर्गकविता लिहिल्या नसल्या तरी प्रीतीची भावना व्यक्त करताना हा निसर्ग अनेकदा पार्श्वभूमी म्हणून आलेला आहे. प्रेमसंवेदनांचे विलक्षण आकर्षण आणि त्याचे तरल पातळीवरील प्रकटीकरण हा भटांच्या प्रारंभीच्या कवितांचा एक आकर्षक विशेष आहे. प्रेमभावनेतील मुग्धतेचे अत्यंत कुशल चित्रण त्यांच्या पहिल्या ‘रूपगंधा’ या काव्यसंग्रहात दिसते.

प्रेयसीचे उमलते तारुण्य, तिच्या जीवनातील वसंताचे आगमन, तिला साद देणारा निसर्ग, मुग्ध कळीचा फुलात झालेला विकास त्यांनी अगदी हळुवारपणे रेखाटला आहे. प्रेयसीच्या नव्हाळीच्या कलांचा अंदाज घेऊन तिच्या ‘लावण्याची गाथा’ त्यांनी वाचली आहे. या गाथेला निसर्गाची वेधक पार्श्वभूमी सतत लाभली आहे. स्वच्छ मोकळे आभाळ, ढगांची तरळणारी शुभ्र मुलायम माळ, पिवळे धमक उन्ह, किरणात न्हात असणारी सावळी सडक, दुतर्फी असणारी झाडी, हिरवी पिवळी तरुपर्णे, कवडशात रंगून गेलेली करवंदीची जाळी त्यांच्या या भावविश्वाचा एक भाग आहे. एक दोन ओळीतच अतिशय नाजूकपणे एखादे निसर्गदृश्य ते साकार करतात. ‘माहेरवाशीण’, ‘पहाटे पहाटे’, ‘मालवून टाक दीप’, ‘तरुण आहे रात्र अजुनी’, ‘केव्हा तरी पहाटे’, ‘सुन्यासुन्या मैफलीत’, ‘रूपगंधा’, ‘जुईच्या रे फुला’, ‘पुन्हा वीज चमकली’ इत्यादी कवितांमधून हा निसर्ग अतिशय हळुवारपणे व मोहकपणे सुरेश भटांनी चितारला आहे.

‘एल्यार’ या काव्यसंग्रहातही प्रेमाची नाजूक कोवळीक अतिशय तरलपणे व्यक्त झाली आहे. ‘बरे नाही’, ‘ओठ’, ‘तुझ्यासाठी’, ‘अजून काही’, ‘हा असा चंद्र’ इत्यादि गझलात आधीच्या दोन संग्रहातील जुन्या सुरांचे प्रतिध्वनी ऐकू येत असले तरी,

“हृदयात विझला चंद्रमा नेत्री न उरल्या तारका!
नही म्हणायला तुझे हे आपुलेपण राहिले!
होता न साधा एवढा जो शब्द मी तुजला दिला!
एकाच शब्दाला उभे आयुष्य तारण राहिले!”⁵

अशा निष्कर्षाप्रत येणारा अंतर्मुख विदग्ध सूर त्यांच्या कवितेत प्रकटलेला आहे. तारुण्यदेहवेलीवरच्या हळव्या कातर भावनांना इथे स्थान नाही असे नाही. पण या सगळ्यांचाच अंतिम अर्थ समजून घेण्याची प्रक्रियाही सुरु झाली आहे. अशाप्रकारे सुरेश भटांच्या कवितेतील ‘निसर्ग’ प्रेमाची भावना अधिक गडद करण्याचे काम करतो.

समाजभिमुखता :-

प्रेम आणि शृंगार यांच्या पलीकडे जाऊन जनसामान्यांशी संवाद साधण्याची ओढ भटांच्या कवितेत प्रकट झाली आहे. ‘आपण चिरविस्मृत जीवनमूल्यांच्या निःश्वासाचा एक पेट आहोत’, या जाणिवेने एक संघर्षसन्मुखता त्यांच्या कवितेत आलेली आहे. या कवितेत एकप्रकारचा जोरकसपणा आहे आणि व्यथेची धार आहे.

सुरेश भटांची समाजभिमुखता त्यांच्या अनेक कवितांमधून व्यक्त झाली आहे.

‘आता’ कवितेत म्हणतात—

“माणसे नाहीत ह्या देशात आता ।
सांगतो जो तो स्वतःची जात आता ।
कालच्या दंग्यात वेडे सत्य मेले.....
न्याय मागे लाच बाजारात आता ।”⁶

या शब्दात ते समाजव्यवस्थेतील वास्तव स्पष्ट करतात. अशाप्रकारे सुरेश भट यांच्या अनेक कवितांमधून त्यांची समाजभिमुखता स्पष्ट होते.

प्रयोगशीलता :-

सुरेश भट हे प्रयोगशील कवी आहेत. माधव जूलियन यांनी मराठी काव्यात लावलेल्या गझलेच्या रोपाचा वेल ज्या काही मोजक्या कवींच्या निमित्ताने गगनावर गेला त्याचे सर्वाधिक श्रेय सुरेश भटांनाच द्यावे लागेल. विशिष्ट काव्यप्रकार म्हणून विस्तृतप्राय होऊ पाहणाऱ्या मराठी गझलेचा जीर्णोद्धार त्यांनी केला. त्याचप्रमाणे अलीकडच्या काळात केवळ दुय्यम प्रतीच्या कवींनीच हा प्रकार हाताळावयाचा हा मराठी काव्यप्रांतातील भ्रम त्यांनी दूर केला. जणू मराठी गझलेची घसरू पाहणारी पत त्यांनी सावरली आणि तिला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. गझल लिहिणाऱ्या नव्या—जुन्या कवींचा उत्साह त्यामुळे अमाप वाढला. नव्या मराठी गझलकारांवर तर सुरेश भटांचा इतका विलक्षण प्रभाव आहे की, त्यांच्या रचनातंत्रांची अगदी आंधळी अनुकरणे ते करू लागले आहेत. मराठी काव्याचा सर्वसाधारण प्रवाह गझलेकडे वळवून त्याला आपल्या शेकडो अनुयायांच्या गझलनिर्मितीने स्थिरत्व प्राप्त करून देण्याचा शर्तीचा प्रयत्न सुरेश भटांनी केला आहे.

त्यांची "कविता कुराणातली आयत किंवा गीतेतला श्लोक नव्हती की थेट आकाशातून उतरायला. तो खळखळता झरा असला तरी त्याला घर उद्ध्वस्त न करता वाट घायची होती."⁷

गझलेच्या अंतभूत वैशिष्ट्यांचा माधव जूलियनांनी त्याग केला तर भटांनी तीच वैशिष्ट्ये मराठी गझलेसाठी आवश्यक आहेत हे लक्षात आणून दिले व त्या वैशिष्ट्यांचा आग्रह धरला. ती सर्व वैशिष्ट्ये आपल्या कवितेत यावी याकरिता त्यांनी कसून प्रयत्न केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात 'गझल' या काव्यप्रकारावर आपली पक्की नाममुद्राच त्यांनी ठोकली.

गझलप्रमाणे सुरेश भटांनी इतर काव्यप्रकारही हाताळले आहेत. त्यांनी लिहिलेली भावकविताही मराठी कवितेच्या क्षेत्रात नवी भर घालून गेली आहे. याशिवाय त्यांनी छंदोबध्द, वृत्तबध्द कविताही रचल्या आहेत. त्यांची गीतेही रसिकप्रिय झालेली आहेत. त्यांनी अभंग, भूपाळी, विराणी या प्रकारातही लेखन केले आहे. यातून त्यांच्या प्रयोगशीलतेचा प्रत्यय येतो.

राष्ट्रीयता

गझल, भावगीतांप्रमाणे सुरेश भटांनी राष्ट्रीय भावनेनेही काव्यलेखन केले असून त्यातून त्यांचा राष्ट्रप्रेम प्रकट होतो. आपल्या मायभूमीचे गुणगण गाणारी त्यांची 'गे मायभू' ही प्रसिध्द कविता असून मायभूमीचे वर्णन करताना सुरेश भट म्हणतात-

गे मायभू तुझे मी
फेडीन पांग सारे
आणीन आरतीला
हे सूर्य, चंद्र तारे
मी पायधूळ घेतो
जेव्हा तुझी जराशी
माझी ललाटरेषा
बनते प्रयाग काशी।

अशा भावनेने ओथंबलेली कविता लिहून त्यांनी आपल्या मातृभूमीविषयी प्रेम व्यक्त केले आहे. 'नवमहाराष्ट्रगीत' लिहून मराठी प्रदेशाचा, महाराष्ट्राचा अभिमान व्यक्त केला आहे. तर 'माझा वऱ्हाड' या कवितेतून वऱ्हाडी प्रदेशाची वैशिष्ट्ये नोंदवली आहेत. 'मायबोली' या कवितेतून मराठी भाषेविषयीच अभिमान व्यक्त केला आहे आणि "जगातील कोणत्याही भाषेत मराठी भाषेला "नजाकत" देण्याचे सामर्थ्य नाही. आपल्याच मायबोलीचे सामर्थ्य आम्हाला ठाऊक नसते. हे आमचे करंटेपण आहे."⁸ अशी कैफियतही सुरेश भटांनी मांडली आहे. आपले राष्ट्रीय पुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयीचा आदर 'भीमवंदना' लिहून व्यक्त केला आहे. सुरेश भट यांच्या राष्ट्रीय भावनेने युक्त असलेल्या कवितांची संख्या कमी असली तरी त्यातून सर्वसामान्य माणसांची देशनिष्ठा आणि सांकेतिकता व्यक्त होते.

मानवता:-

सुरेश भटांच्या अनेक कवितांमध्ये त्यांची सर्वग्राही मानव प्रेमाबद्दलची व्यापक भूमिका व्यक्त झाली आहे. सामाजिक अनारोग्याला अज्ञान, नैराश्य, दांभिकता, मानवाच्या हीन प्रवृत्ती हे दुर्गुण जसे जबाबदार आहेत त्याचप्रमाणे दारिद्र्य, दुर्बलता, गांजवणूक या घटकांचाही समावेश होतो. या भूमिकेतूनच सुरेश भटांची

मानवता व्यक्त होते. या उणिवा दूर झाल्याशिवाय सांस्कृतिक पुनरुत्थान होणार नाही आणि त्याशिवाय सामाजिक विकास, समतेची ऐक्याची जाणीव निर्माण होणे शक्य नाही असे सूतोवाच त्यांच्या अनेक कवितांमधून त्यांनी केले आहे.

सुरेश भट हे खऱ्या अर्थाने लोककवी आहेत. त्यांची कविता ही माणसांसाठीच लिहिली असून ती खरीखुरी मानवतावादी कविता आहे. समाजातील कोटी कोटी माणसे हेच त्यांचे प्रेरणास्थान आणि स्फूर्तीस्थान आहे.

‘ज्वलन्त मी एक निखारा’ या कवितेत ते म्हणतात—

“कवी अहो मी असे रांगडा
मज ठाव न शब्दांची कसरत
मात्र पेटल्यावरी ठिबकते
झरणीमधुनी डायनामाइट
मानवतेस्तवर देत पहारा.
ज्वलन्त मी तर एक निखारा”⁹

मानवतेच्या रक्षणासाठीच मी एक ज्वलंत निखारा बनून पहारा देत आहे अशी मानवतावादी भावना ते व्यक्त करतात.

मी तुक्याच्या लोचनांनी
गांजल्यांसाठी रडावे
चोख वेव्हारात माझ्या
मी मला वाटून द्यावे।’

अशा शब्दांमध्ये संतांच्या करुणेतून सुरेश भट आपला मानवतावादी दृष्टिकोन व्यक्त करतात. साऱ्या जगाच्या दुःखाशी त्यांनी आपली नाळ जोडून घेतली आहे. ‘निर्धार’ या कवितेत ते म्हणतात—

ओंजळीमाजी जनांची आसवे मी साठवितो
आर्त त्यांच्या वेदनांचा एक मी झंकार आहे।

साऱ्या जनांच्या आसवांशी नाते सांगणारी ही कविता खरीखुरी मानवतावादी कविता आहे. गोरगरीबांच्या वेदनांना वाचा फोडणारी सुरेश भटांची कविता आहे. एका खऱ्याखऱ्या माणसाची माणसांसाठी लिहिलेली ही कविता आहे.

सुरेश भटांच्या कवितेला कधी शेवट नाही, कधी अंत नाही, ती कधी थांबणार नाही असा सार्थ विश्वास शिरीष पै यांनी सुरेश भटांच्या निवडक कवितांचे संपादन करताना व्यक्त केला आहे. तर “भट हे केवळ श्रेष्ठ कवीच नव्हते तर स्वतंत्र संप्रदायाचे प्रवर्तकही होते; केशवसुत, तांबे, मर्ढेकर या संप्रदायप्रवर्तक कवींच्या मालिकेतील ते एक थोर कवी होते. त्यांचे व त्यांच्यासंबंधीचे जेवढे साहित्य उजेडात येईल तेवढे ते मराठी साहित्य विश्वाला समृद्ध करणारे ठरेल!”¹⁰ प्रसिद्ध समीक्षक द. भि. कुळकर्णी यांचे हे मत काळाच्या कसोटीवर नक्कीच उतरेल. यात शंका नाही.

निष्कर्ष —

- 1) सुरेश भटांच्या कवितांमधून मराठी भाषेविषयीचा अभिमान, आदर, प्रेमभाव, भक्तीभाव प्रकट झालेला दिसून येतो.
- 2) त्यांच्या कवितेत सामान्यजनांविषयी करुणा व मानवतावादी दृष्टिकोन लक्षात येतो.
- 3) अल्पाक्षरी छंदात लिहिलेली सुरेश भटांची कविता संत साहित्याची आठवण करून देणारी आहे.
- 4) भीषण समाजवास्तवाची जाणीव करून देणारी ही कविता आहे.

संदर्भ सूची

- 1) भट, सुरेश, 'रूपगंधा' (कवितासंग्रह), (प्रस्ता.), साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, सातवी आवृत्ती, 2012, पृ. 3
- 2) भट, सुरेश, 'एल्गार' (कवितासंग्रह), साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, आठवी आवृत्ती, 2011, पृ. 81
- 3) उ. नि., 'रूपगंधा', पृ. 45
- 4) उ. नि., 'एल्गार', पृ. 54
- 5) तत्रैव, पृ. 56
- 6) भट, सुरेश, 'झंझावात' (कवितासंग्रह), साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, पाचवी आवृत्ती, 2010, पृ. 49
- 7) भट, सुरेश, 'रसवंतीचा मुजरा' (कवितासंग्रह), प्रदीप निफाडकर, (प्रस्ता.), साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, तिसरी आवृत्ती, 2012, पृ.11
- 8) उ. नि., 'एल्गार', पृ. 5
- 9) उ. नि., 'रूपगंधा', पृ. 38
- 10) उ. नि., 'रसवंतीचा मुजरा', द. भि. कुळकर्णी, (प्रस्ता.), पृ. 9

**EFFECTIVE LEARNING THROUGH COMPUTER AIDED
INSTRUCTIONAL APPROACH**

Mr Mohan Hanumantrao Gitte
Research Student
Gondwana University, Gadchilori.

ABSTRACT

Computer based learning facilitates active and effective learning due to its multi sensory approach. A well designed computer aided instruction system provides many advantages. When applied properly it helps learners build more accurate and effective mental models, than conventional way of teaching and from text alone. Computer has contributed a lot in each and every sector of life. Computer Aided Instruction (CAI) has emerged as an effective and efficient media of instruction in the advanced countries of the world. Computer Aided Instruction (CAI) is a set of programming instructions which are used to develop certain predicted skills among the students. In fact, CAI is being used in formal and non-formal education at all the levels. In India too, computer has been introduced in most of the areas such as data processing, decision-making. It has also impact on the working methods of research and development in the field of education.

Keyword:

Multimedia, computer and education, Computer Aided Instructions (CAI).

INTRODUCTION

A computer is an electronic devise made up of electronic circuits and wires etc. more precisely, It is an electronic devise which works under the instructions of stored programs, automatically accepting the supplied data to analyze, process and produce the information, called the result of that processing.

All the computer systems, irrespective of their size, are electronic devises. These are used to store, transmit and manipulate data. All these electronic devices have certain characteristics like: Speed, Storage, Diligence, Versatility, Accuracy, Common Data use etc. Looking at the efficiency, accuracy and the productivity of computers, different Commissions have been set up and have given their reports in the Indian context.

New Educational Policy (1986):

New Educational Policy (1986) emphasized computer literacy. During the 7th Five Year Plan. A huge sum of Rs.700 Crores allotted for computer literacy and expansion of Computer programs at all levels of education."

Ramamurthy Committee Report:

Ramamurthy Committee on school education also gives emphasis on computer education. The project under the name CLASS (Computer Literacy And Studies in School) was initiated in India in 1983-84 by the Ministry of Human Resource Development in collaboration with the Dept. of Electronics. The main objective of the CLASS project was to acquaint the students and teachers with the Computer Applications and its potential as a learning medium. Computers are one of the powerful tools to facilitate learning and motivate the students. Apple Computers established a Computerized Open School in Los Angeles, described the benefits of having network computing technology accessible to teachers and students. These benefits included

- i. The ability of the Computer to store and pass the information from different perspectives like other media.
- ii. To deliver simulations that can portrait and test conflicting theories.
- iii. Universal Library, granting access to information and computational resources when they

exist in the network.

Though modern society is becoming more and more dependant on Information Technology in general, there is need to develop self-study devices which can supplement the classroom teaching so that the students can get more and more knowledge. Magger (1983) said that the challenges and problems faced by the modern educational system can be removed with the help of Computers. According to Boulay (1980), computers have the potential to improve teaching skills and performance of the teacher.

Education has been faced by an optimist vision of computer uses in education for more than twenty years. Computers are rapidly being installed in schools for teaching Computer Literacy, Computer Aided Instruction and for specific computer programming courses. The growth of computers in schools is based on a vision of improving pupil's school performance, preparing young people for changing job demands and altering the way of learning.

Use of Computers by Teachers:

With the capacity of processing data and also creating visuals, Computers can be a very good aid in transforming knowledge to the students. Unfortunately the vast potential of computers has not been tapped. There are many reasons for this like lack of facilities, and lack of attitude to use it.

The Limitations of the Teacher:

Most teachers have in-depth knowledge only in their chosen elective in various subjects that is required to teach fundamental concepts in the discipline, but they are hampered in teaching other branches which they must teach anyway. Many teachers are not adept at using quick sketches to explain certain content, or in drawing diagrams in various subjects. Some do not possess a big enough knowledge-base to link scientific content with day-to-day examples. For effective teaching of the relevant subject, teachers need to collect ample background information, for which they may not have the resources, time, or inclination.

Lack of Audio-visual Aids:

Teachers often need to carry several charts, equipment, specimens, etc., even for teaching a single topic effectively. However, often these materials are either unavailable or inaccessible; moreover, teachers do not have enough time between classes to procure and test it for its usability. Hence, most classes are limited to uninspiring, and sometimes, incomprehensible verbal lectures. It is believed that computers can not only help overcome these problems, but the vastly greater potential of this technology as an effective teaching aid will cause a quantum leap in the quality of teaching and learning.

However, in the past, new technology in teaching-learning has not always proved effective. Most teaching material available for use by teachers was not able to accommodate the individual needs of the teacher. For example, educational films produced abroad did not match the local curriculum and were hard to understand due to different accents. On the cutting edge of classroom computer applications, interactive videodisks are making their way into many classrooms.

Computer Aided Instructions (CAI):

Computer has contributed a lot in each and every sector of life. Computer Aided Instruction (CAI) has emerged as an effective and efficient media of instruction in the advanced countries of the world. Computer Aided Instruction (CAI) is a set of programming instructions which are used to develop certain predicted skills among the students.

In fact, CAI is being used in formal and non-formal education at all the levels. In India too, computer has been introduced in most of the areas such as data processing, decision-making.

It has also impact on the working methods of research and development in the field of education.

CAI is a natural outgrowth of the applications of the principles of programmed instructions for learning. The main objective of programmed instructions is to provide individualized instruction just to fulfill the special needs of the individual pupil. In order to achieve this objective, some efficient device is required. This device should be flexible and it can store huge amount of organized information. The device may enable a person to use some of selected parts of the stored information. A computer fulfills all these requirements. It can store the organized information; it can process the information suiting to the needs of individual learner. In short, CAI covers the entire educational system by proving itself a useful tool in teaching various subjects. Some of the applications of CAI are to display lesson material, provide drill and practice, reinforce learner, simulate environmental condition and display relevant stimuli and administer tests. CAI acts like a super teaching machine catering to the needs of a number of students at the same time.

Characteristics of CAI

- Physiological based learning takes place through CAI.
- Active involvement of the learner increase critical thinking power among the students.
- Helps to develop cognitive domain among the students.
- Self pacing in an essential feature of CAI. Student can learn at his own pace.
- Individual differences are considered.
- There is no chance of human biasness.
- There is no favoritism.

Advantages of CAI:

- The novelty of working with a computer raises the learners motivation.
 - It can facilitate various instructional modes such as tutorial mode, drill and practice, discovery mode, simulation mode, gaming mode.
 - CAI is adaptable for distance learning.
 - CAI provides regular and timely interaction with the instructor and current feedback.
 - CAI can be used with greater number of students than a traditional classroom would hold.
- The capability of doing research on teaching under controlled conditions.
Under conditions with individualized instructions in a particular way. On various modes of teaching.

Ability to collect detailed records of students' performance.

- Permits evaluation of effectiveness of the teaching procedures as well as teaching materials.
- The capability of developing ways of assisting teachers and authors in the development of instructional materials.
- The capability of evaluating alternative media used to implement and support instruction.

Disadvantages of CAI:

1. The computer fails to appreciate the emotions of students.
2. CAI programs do not in themselves solve psychological or educational problems. Computer programs of conventional type do not work like human beings at all.
3. CAI fails to develop essential features of language competency where the ability to generate or construct meaningful sentences is essential.
4. It was pointed out that some students got more tired than conventional study or felt like quitting the study.
5. CAI cannot appreciate the students' artistic endeavor and can't strengthen his friendship and deepens his perception of those around him.

6. The peripheral equipment puts constraints in the ways on which a student can interact with the computer.
7. Lack of computer skills of many students creates problem.
8. Prohibitive cost of educational software.
9. Lack of human interaction in the learning process.

To sum up the computer aided instructions is useful for testing the skill and knowledge of the student. By using instructions through computer the student is taught, guided and tested until a desired of proficiency is achieved. This system is directed to individual system. The optimal path of progress is based on student's response to the instructions. Computer Aided Instruction system can be seen from the following diagram.

The developed CAI is user friendly. The learner starts the computer, and opens the program. The student follows the instructions and proceeds on his own. All the related instructions are displayed as per the actions of the learner. For any wrong response of the learner instructions for corrective actions are displayed and the learner is guided towards correct response through information related to the topic.

The learner has option to select any topic, go back to same topic, and change the unit by pressing back button or going directly to main menu or exiting the package. This gives flexibility to the learner to decide about his time and interest. However the user cannot come out unless all questions in testing frame are answered correctly. Computer based learning facilitates active and effective learning due to its multi sensory approach. A well designed computer aided instruction system provided many effective advantages to the learner.

References:

1. Adhikari, R. "**Development of Computer Aided Instructional material on cell and cell reproduction for Class IX**", M.Ed., dissertation, unpublished, D.A.V.V. Indore, 1992.
2. Ausubel, D. "**Educational Psychology : A Cognitive View**", Holt, Rinehart & Winston, New York, 1968.
3. Bailey, Zan Tamar, "**CAI and interactive video enhance students' score on the college level academic skills test. (Computer-assisted instruction)**". The Journal (Technological Horizons in Education) September 1, 1990.
4. Bengu, G., Swart. "**A computer-aided total quality approach to manufacturing education in engineering**". Education, IEEE Transactions volume 39: Issue: 3, Page (s) 415-422, Aug 1996.
5. Boucher, Brenda; Hunter, Diana; Henry, Jason, "**The effectiveness of computer assisted instruction in teaching biomechanics of the temporomandibular joint**". Journal of Physical Therapy Education October 1, 1999.
6. Brantmayer, M.J. "**The effects of Computer Aided Instruction on prospective Industrial Hygiene and Safety Professionals achievement on safety training program**", Dissertation abstract International, Vol. 55, No. 6, 1994.
7. Brophy, K.A. "**Is computer assisted instruction effective in science classroom?**" Master Abstract International, 37 (5), 1302, (UMI No. 1393859), 1999.
8. Caskey Micki M., "**The Influence of Computer-Assisted Instruction on Eighth Grade Mathematics Achievement.**" RMLE Online – 2008 Volume 32. Number 3, ISSN 1940-4476.
9. Chauhan, S.S. "**A textbook of programmed instruction**", Sterling Publisher's House Pvt. Ltd. New Delhi, 1978.
10. Chauhan, S.S. "**Advanced Educational Psychology**", Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi, 1996.

4G Technology : A Review and Analysis

Er. Rekha Vyankatrao Phad (Gitte)

ABSTRACT

Fourth generation wireless system is a packet switched wireless system with wide area coverage and high throughput. It is designed to be cost effective and provide high spectral efficiency. The 4g wireless uses Orthogonal Frequency Division Multiplexing (OFDM), Ultra Wide Radio Band (UWB), and Millimeter wireless. Data rate of 20 mbps is employed. Mobile speed will be up to 200 km/hr. The high performance is achieved by the use of long term channel prediction, in both time and frequency, scheduling among users and smart antennas combined with adaptive modulation and power control. Frequency band is 2-8 GHz. it gives the ability for worldwide roaming to access cell anywhere.

KEYWORDS

OFDM, UWB, GSM, TDMA, PDC, CDMA, WLL, FWA, WLAN, PAN.

INTRODUCTION

Wireless mobile-communications systems are introduced in the early 1980s; first-generation (1G) systems were marked by analog-frequency modulation and used primarily for voice communications. Second - generation (2G) wireless- communications systems, which made their appearance in the late 1980s, were also used mainly for voice transmission and reception. The wireless system in widespread use today goes by the name of 2.5G an in-between service that serves as a stepping stone to 3G. Whereby 2G communications is generally associated with Global System for Mobile (GSM) service, 2.5G is usually identified as being fueled by General Packet Radio Services (GPRS) along with GSM. In 3G systems, making their appearance in late 2002 and in 2003, are designed for voice and paging services, as well as interactive-media use such as teleconferencing, Internet access, and other services.

The problem with 3G wireless systems is bandwidth these systems provide only WAN coverage ranging from 144 kbps (for vehicle mobility applications) to 2 Mbps (for indoor static applications). Segue to 4G, the next dimension of wireless communication. The 4g wireless uses Orthogonal Frequency Division Multiplexing (OFDM), Ultra Wide Radio Band (UWB), and Millimeter wireless and smart antenna. Data rate of 20mbps is employed. Mobile speed will be up to 200km/hr. Frequency band is 2-8 GHz. it gives the ability for world wide roaming to access cell anywhere.

HISTORY

The history and evolution of mobile service from the 1G (first generation) to fourth generation are as follows.

The process began with the designs in the 1970s that have become known as 1G. The earliest systems were implemented based on analog technology and the basic cellular structure of mobile communication. Many fundamental problems were solved by these early systems. Numerous incompatible analog systems were placed in service around the world during the 1980s. The 2G (second generation) systems designed in the 1980s were still used mainly for voice applications but were based on digital technology, including digital signal processing techniques. These 2G systems provided circuit-switched data communication services at a low speed. The competitive rush to design and implement digital systems led again to a variety of different and incompatible standards such as GSM (global system mobile), TDMA (time division multiple access); PDC (personal digital cellular) and CDMA (code division multiple access). These systems operate nationwide or internationally and are today's mainstream systems, although the data rate for users in these system is very limited.

The 2.5G it is basically an enhancement of the two major 2G technologies to provide increased capacity on the 2G RF (radio frequency) channels and to introduce higher throughput for data service, up to 384 kbps. A very important aspect of 2.5G is that the data channels are optimized for packet data, which introduces access to the Internet from mobile devices, whether telephone, PDA (personal digital assistant), or laptop.

During the 1990's the next, or 3G, mobile system which would eliminate previous incompatibilities and become a truly global system. The 3G system would have higher quality voice channels, as well as broadband data capabilities, up to 2 Mbps. An interim step is being taken between 2G and 3G.

ABOUT 4G

Accessing information anywhere, anytime, with a seamless connection to a wide range of information and services, and receiving a large volume of information, data, pictures, video, and so on, are the keys of the 4G infrastructures. The future 4G infrastructures will consist of a set of various networks using IP (Internet protocol) as a common protocol so that users are in control because they will be able to choose every application and environment. Based on the developing trends of mobile communication, 4G will have broader bandwidth, higher data rate, and smoother and quicker handoff and will focus on ensuring seamless service across a multitude of wireless systems and networks.

Application adaptability and being highly dynamic are the main features of 4G services of interest to users. These features mean services can be delivered and be available to the personal preference of different users and support the users traffic, air interfaces, radio environment, and quality of service. Connection with the network applications can be transferred into various forms and levels correctly and efficiently. The dominant methods of access to this pool of information will be the mobile telephone, PDA, and laptop to seamlessly access the voice communication, high-speed information services, and entertainment broadcast services. The fourth generation will encompass all systems from various networks, public to private; operator-driven broadband networks to personal areas; and ad hoc networks.

The 4G systems will interoperate with 2G and 3G systems, as well as with digital (broadband) broadcasting systems. In addition, 4G systems will be fully IP-based wireless Internet. This all-encompassing integrated perspective shows the broad range of systems that the fourth generation intends to integrate, from satellite broadband to high altitude platform to cellular 3G and 3G systems to WLL (wireless local loop) and FWA (fixed wireless access) to WLAN (wireless local area network) and PAN (personal area network), all with IP as the integrating mechanism. With 4G, a range of new services and models will be available. These services and models need to be further examined for their interface with the design of 4G systems.

SPECIFICATIONS

- Support for interactive multimedia, voice, streaming video, Internet, and other Broad band services
- IP based mobile system
- High speed, high capacity, and low cost-per-bit
- Global access, service portability, and scalable mobile services
- Seamless switching, and a variety of Quality of Service-driven services
- Better scheduling and call-admission-control techniques
- Ad-hoc and multi-hop networks (the strict delay requirements of voice Make multi-hop network service a difficult problem)
- Better spectral efficiency
- Seamless network of multiple protocols and air interfaces (since 4G will be all-IP, look for 4G systems to be compatible with all common networks. Technologies including 802.11, WCDMA, Bluetooth, and Hyper LAN).
- An infrastructure to handle pre-existing 3G systems along with other wireless Technologies, some of which are currently under development
 - Support for multimedia services like teleconferencing and wireless internet.
 - Wider bandwidths and higher bitrates.
 - Entirely packet-switched network.
 - Global mobility and service portability.
 - Support for previous wireless technologies.
 - High internet speed.
 - Tight network security.

REFERENCES

- 1) Communication Systems
- 2) www.comsoc.org
- 3) www.techonline.com
- 4) www.ieee.org

हरित बँक व्यवसाय

प्रा. शितल नरसिंग पुरी

प्रस्तावना :-

व्यवसायाच्या आर्थिक वृद्धीसाठी बँका वित्तपुरवठा करतात. यामुळे बँकिंग क्षेत्र पर्यावरणाच्या दृष्टीने शाश्वत आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार गुंतवणूक करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते बँका स्वतः प्रदूषण करत नाहीत पण प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांना वित्तपुरवठा करतात म्हणून त्यांचा उद्योगांशी संबंध येतो.

बँकांचा पर्यावरणीय परिणाम हा भौतिकदृष्ट्या बँकिंग व्यवहाराशी संबंधित नसतो तर ग्राहकांच्या व्यवहाराशी निगडित असतो. बँक व्यवसायातील पर्यावरण व्यवस्थापन हे जोखील व्यवस्थापन होय. यांच्यामुळे उपक्रम मूल्य वाढते आणि हानि गुणोत्तर कमी होते.

पर्यावरणपूरक गुंतवणूक आणि दूरदशी कर्जपुरवठ्याला उत्तेजन देणे ही बँकिंग क्षेत्राशी महत्त्वाची जबाबदारी ठरते. त्याचप्रमाणे जे उद्योग आधीपासूनच पर्यावरणपूरक धोरण राबवित आहेत आणि जे उद्योग असे धोरण राबवण्याचा प्रयत्न करतात अशा उद्योगांना कर्जपुरवठा करतांना बँकांनी उच्च अग्रक्रम दिला पाहिजे.

अर्थ व व्याख्या :-

पर्यावरणपूरक उद्योगांना किंवा प्रकल्पांना बँकांकडून होणारा वित्तपुरवठा म्हणजे हरित बँकिंग होय. हरित बँकिंग म्हणजे अशी व्यवस्था की, ज्याद्वारे उद्योगांना हरित होण्यासाठी मदत केली जाते आणि नैसर्गिक पर्यावरणाची प्रक्रिया कायम राखली जाते. ग्रीन बँकिंग ची संकल्पना बँका उद्योग आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्था यांच्या परस्परहिताची आहे.

The OECD Defines, “ a green Bank as a public, quasi-Public or non-profit entity established specifically to facilitate private investment into domestic low- carbon, climate-resilient infrastructure”.

A green Bank is dedicated public or non profit finance entity designed to drive private capital market gaps.

हरित बँकिंगचे महत्त्व :-

1. पर्यावरणाचा विचार
2. पर्यावरण मानकांचे पालन
3. पर्यावरणाचे रक्षण
4. समाजिक नीतीच्या दृष्टीने महत्त्व

1. पर्यावरणाचा विचार :-

उद्योगांना पर्यावरणाशी असणारा संबंध बँकांच्या दृष्टीनेही जोखीम निर्माण करू शकतो, हे मान्य झाले आहे. हरित बँकिंगमुळे पर्यावरणाचा अधिक गांभिर्याने विचार होत आहे.

2. पर्यावरण मानकांचे पालन :-

पर्यावरणीय शिस्तीच्या पालनासाठी सक्षम अधिकाऱ्यांकडून उद्योगव्यवसायांच्या संदर्भात विशिष्ट मानके निर्धारित करू शकतात. याचे पालन न करणाऱ्या उद्योगांवर कारवाईची तरतूद केल्यास पर्यावरण हानी थांबण्यास मदत होते.

3. पर्यावरणाचे रक्षण :-

पर्यावरणाची हानी करणाऱ्या उद्योगांना बँकांनी कर्जपुरवठा केल्यास होणाऱ्या पर्यावरण प्रदूषणास बँकांना जबाबदार धरले जाते. उदा:- अमेरिकेत सर्वसमावेशक पर्यावरण प्रतिक्रिया, नुकसान भरपाई आणि दायित्व कायदा 1980 मध्ये करण्यात आला.

4. सामाजिक नीतीच्या दृष्टीने महत्त्व :-

हरित बँकिंगला सामाजिक नीतीच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे. बँकांचे भागधारक, ठेवीदार व इतर ग्राहकांना पर्यावरण रक्षणाचा लाभ होतो. सामाजिक बांधिलकीच्या भूमिकेतून बँकांनी आपल्या सर्व ग्राहकांच्या व्यापक हितरक्षणाचा विचार करून पर्यावरणपूरक उद्योगांना कर्जपुरवठा केला पाहिजे.

भारतातील हरित बँकिंग :-

पर्यावरणावर होणारे परिणाम रोखण्याचे मोठे आव्हान भारतीय उद्योगांनासमोर आहे. जरी सरकारने पर्यावरणविषयक कायदे केले असले आणि उद्योगांना पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाला स्वीकारासाठी उत्तेजन दिले असले तरी उद्योगांकडून पर्यावरणची मोठी हानी होते. अशी हानी रोखण्याच्या दृष्टीने हरित बँकिंगला महत्त्व आहे.

हरितगृह वायू उत्पत्तीचा विचार करता भारत जगातील सहावा मोठा आणि वेगवान वृद्धी साधणारा दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. दिल्ली, मुंबई आणि चेन्नई ही जगातील सर्वाधिक प्रदूषित 10 शहरांपैकी शहरे आहेत. प्रदूषण करणारे भारतातील प्रमुख उद्योग म्हणजे

1. झिंक, कॉपर, पोलाद यासारखे उद्योग
2. कागद आणि लगदा
3. कीटकनाशके
4. खतनिर्मिती
5. साखर
6. टेक्सटाईल्स
7. रसायने, औषधनिर्मिती इत्यादी

बँकांनी या उद्योगांना कर्जपुरवठा करताना याचा विचार केला पाहिजे की हे उद्योग प्रदूषण पातळी कमी राखत आहेत काय. तसेच पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी योग्य उपाययोजना करत आहेत काय. या संदर्भात बँकांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

सध्या जे उद्योग प्रदूषण नियंत्रणाच्या दृष्टीने फरसे सक्षम नाहीत ते भविष्यातील संभाव्य प्रदूषक ठरतील. यामुळे प्रभावी कायदे करून प्रदूषण करणारे उद्योग बंद करणे अपरिहार्य ठरेल. आग्रा आणि दिल्ली परिसरात जवळपास 150 लघुउद्योगांना पर्यावरण मानकांचे पालन न केल्याबद्दल उद्योग बंद करण्यास भाग पाडण्यात आले.

ग्रीन बँकिंगची उद्दीष्टे :-

1. बँक कर्मचारी, बँकेशी संबंधित लोक आणि सामान्य जनता यांच्यातील ग्रीन बँकिंगविषयीची जाणीवजागृती तपासणे.
2. सर्वसामान्य जनता, ग्राहक आणि बँक कर्मचारी यांच्यात ग्रीन बँकिंगबाबत जाणीव-जागृती निर्माण करणे.

3. बँकेच्या शाखांमार्फत हरितगृह वायू कमी करणे, वीज उपयोग नियंत्रित करणे, कागद, शाई, बॅटरीज, इत्यादींचा पुनर्वापर करणे हरित उत्पादनांच्या वापरास चालना देणे इत्यादी.
4. बाह्य व्यापारी व्यवहाराने पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे आणि ते परिणाम कमी करण्यासाठी संभाव्य बँकिंग उत्पादनाबाबत संशोधन करणे.
5. ग्रीन बँकिंग उत्पादनाची रचना करणे व ती सादर करणे. त्याद्वारे पर्यावरणी यादृष्ट्या जबाबदार कर्ज आणि गुंतवणूक व्यवहारास उत्तेजन देणे.

ग्रीन बँकिंगच्या पर्यावरणीय विचार :-

पर्यावरण स्नेही बँकाबाबत पुढील काही प्रश्न उपस्थित केले जातात.

1. कर्जासाठी बँक सामाजिक दृष्ट्या जबाबदार असते का
2. बँकांची कर्जे शाश्वत उत्पादन आणि वितरणास साहाय्य करतात काय.
3. पर्यावरणीय जाणिवेबाबत बँका अर्जदारांची तपासणी कशा प्रकारे करतात.
4. बँकांकडीत कर्जदार म्हणजे पर्यावरणीय समस्येवरील उपायांचा भाग आहेत काय. हवामान बदलाच्या समस्येला ते जबाबदार आहेत काय. हवामान बदलाच्या समस्येला ते जबाबदार आहेत काय?

पर्यावरणस्नेही बँका पर्यावरणस्नेही उद्योगांना कर्जपुरवठा करतात. उदा. ऊर्जा स्थानिक, कृषी - व्यवसाय, स्थानिक मासेमारी व्यवसाय आणि स्थानिक व्यापारी इत्यादींना निधी पुरवितात. बँकिंग, उत्पादने किंवा सेवा विकून पर्यावरणस्नेही बँका हरित सहभावना प्रकट करतात. उद. ऑनलाईन बँकिंगमुळे कागदाचा खर्च घटतो. शाखा संसाधनावरील खर्चही वाचतो. योग्य पर्यावरणपूरक धोरणांचा स्वीकार करून काही बँकांनी ग्रीन बँकिंगचे व्यवहार व तत्त्वे अंगीकृत केले आहेत. अशा प्रकारचे व्यवहार करणाऱ्या सर्वोत्तम 10 बँकांची नावे पुढे दिली आहेत.

1. आय.एन.जी. डायरेक्ट
2. न्यू रिसोर्स बँक
3. ग्रीन चॉइस बँड
4. वन पॅसिफिक कोस्ट बँड
5. पमॉकल्वर क्रेडिट युनियन
6. रोबो बँक
7. सिटिझन्स बँक
8. पी.एन.सी.
9. एच.एस.बी.सी.
10. टी.डि.बँक

5. ग्रीन बँकिंग - ग्राहकांसाठी महत्त्वाच्या बाबी :-

अनेक विकसित आणि विकसनशील देश कार्बन उत्सर्जन प्रमाण घटविण्यासाठी पर्यावरणपूरक बँकिंग प्रणालीकडे वळत आहेत. शाखा बँकिंग आणि पेपर बँकिंगशिवाय ग्रीन बँका सामाजिक जबाबदारीला अधिक महत्त्व देत आहेत.

ग्राहकांना महत्त्वाच्या सेवा :-

1. हरित ठेवी
2. हरित तारण आणि कर्जे
3. हरित क्रेडिट कार्ड्स
4. हरित बक्षीस तपासणी खाते

ग्रीन बँकिंगचे महत्त्व :-

1. जोखीम व्यवस्थापन
2. पतपुरवट्यातील जोखीम
3. कायदेशीर जोखीम
4. नावलौकिक विषयक जोखीम

निष्कर्ष :-

1. भारतीय हरित बँक प्रणालीचा अभ्यासास असे आढळून आले की, हरित बँक प्रणाली ही सर्व बँकांमध्ये राबवली जात आहे.
2. हरित बँक प्रणालीत ग्राहकांना हरित ठेवी, हरित तारण आणि कर्जे, हरित क्रेडिट कार्ड्स यासारखे सेवा बँका पुरवतात
3. भारतात सरकारी व खाजगी दोन्ही क्षेत्रात हरित बँक प्रणालीचा विकास होत आहे.
4. बँक कर्मचारी, बँकेशी संबंधीत लोक आणि सामान्य जनता यांच्यातील ग्रीन बँकिंग विषयीची जाणी जागृती होत आहे.
5. हरित बँक प्रणालीला औद्योगिक संस्थेचे व इतर सामाजिक संस्थेचे सहकार्य लाभत आहे.
6. ग्रीन बँकिंग उत्पादनाची रचना करणे व ती सादर, त्याद्वारे पर्यावरणीय दृष्ट्या जबाबदार कर्ज आणि गुंतवणुक व्यवहारास उत्तेजन देते.
7. बाह्य व्यापारी व्यवहाराने पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे आणि ते परिणाम कमी करण्यासाठी संभाव्य बँकिंग उत्पादनाबाबत संशोधन करत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. आधुनिक बँकिंग – डॉ.बी.एच.दामजी – विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
2. <http://coalitionforgreencapital.com>
3. http://en.m.wikipedia.org/wiki/Green_bank
4. www.greengrowthknowledge.org/resource/green-banking-going-green.
5. [https://greenbanknetwork.org/what-is-a-green-bank-2/-](https://greenbanknetwork.org/what-is-a-green-bank-2/)